

घटक १

राजकीय समाजशास्त्राचे स्वरूप (Nature of Political Sociology)

घटक संरचना

- १.१ उद्दिष्टे
- १.२ प्रस्तावना
- १.३ अभ्यास विषयाची मांडणी
 - १.३.१ राजकीय समाजशास्त्राची व्याख्या आणि अभ्यास विषय
 - १.३.२ राजकीय समाजशास्त्राचा उदय
 - १.३.३ राजकीय समाजशास्त्राचे महत्त्व
- १.४ सारांश
- १.५ सरावासाठी प्रश्न
- १.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ उद्दिष्टे (Objectives) :

- १) राजकीय समाजशास्त्राचा अर्थ, व्याख्या व स्वरूप आपल्याला समजेल.
- २) राजकीय समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय लक्षात येईल.
- ३) राजकीय समाजशास्त्राचा उगम व विकास कसा झाला हे समजेल.
- ४) राजकीय समाजशास्त्राचे महत्त्व समजेल.

१.२ प्रस्तावना (Introduction) :

समाजशास्त्र हे एक सामान्य सामाजिकशास्त्र आहे. त्यामुळे समाशास्त्रात मानवी समाजाच्या संपूर्ण

अंगाचा अभ्यास पद्धतशीर केला जातो. समाजशास्त्र हे समाजाचे शास्त्र आहे. समाज हीच समाजशास्त्राची प्रयोगशाळा आहे. मानवी समाज विविध घटकांनी मिळून बनलेला आहे. मानवी समाजाच्या विविध घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्राचे कार्य विभाजन झाले आहे. उदा. औद्योगिक समाजशास्त्र, ग्रामीण समाजशास्त्र, शहरी समाजशास्त्र इत्यादी.

मानवाच्या काही प्राथमिक व दुय्यम गरजा असतात या गरजांच्या पूर्ततेसाठी मानवाने सामाजिक संस्थांची उभारणी केली आहे. अशा संस्थांचा अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्राच्या शाखा निर्माण झाल्या आहेत म्हणून एमिल डुखीम म्हणतात, सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय. उदा. धर्माचे समाजशास्त्र, कुटुंबाचे समाजशास्त्र, शिक्षणाचे समाजशास्त्र, आर्थिक समाजशास्त्र, राजकीय समाजशास्त्र इत्यादी.

समाजशास्त्रात मानवाच्या सामाजिक संबंधाचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास केला जातो. मानवाच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास केला जातो आणि राज्यशास्त्रात मानवाच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. राज्याची शासनव्यवस्था सत्ता, अधिकार कायदे इत्यादींचा सविस्तर अभ्यास केला जातो. मानवाच्या सामाजिक संबंधाचा व मानवाच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. समाजशास्त्रातील शास्त्रशुद्ध अभ्यास पद्धतीचा वापर करून राजकीय घटनांमागील सामाजिक क्रिया-प्रतिक्रियांचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो.

१.३ अभ्यासविषयाची मांडणी (Presentation of Subject Matter) :

राजकीय समाजशास्त्राचे स्वरूप समजावून घेत असताना वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञानी राजकीय समाजशास्त्राच्या केलेल्या व्याख्या खालीलप्रमाणे-

१.३.१ राजकीय समाजशास्त्राची व्याख्या (Definition of Political Sociology) :

- १) एस. एम. लिपसेट : समाज व राजकीय व्यवस्था यांच्यातील सामाजिक संरचना व राजकीय संस्था यांच्यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास म्हणजे राजकीय समाजशास्त्र होय.
- २) मायकेल रूश आणि फिलिप अल्यॉप : राजकारण व समाज, राजकीय व सामाजिक संरचना आणि राजकीय व सामाजिक वर्तणूक यांच्या परस्पर संबंधाच्या अभ्यासाला राजकीय समाजशास्त्र म्हणतात.
- ३) ससीमन : राजकीय समाजशास्त्र हे राजकीय गोष्टीचा एक स्वतंत्र सामाजिक घटक म्हणून अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.
- ४) डाऊड्रे : समाजशास्त्राच्या चौकटीत केलेला राजकीय वर्तणुकीचा अभ्यास म्हणजे राजकीय समाजशास्त्र होय.
- ५) प्रा. मुख्योपाध्याय : राजकीय समाजशास्त्र म्हणजे राज्यशास्त्र व समाजशास्त्र यांचे परस्पर

वैचारिक अभिसिंचन असून त्यात समाजाचा राजकारणावर आणि राजकारणाचा समाजावर होणारा प्रभाव अभ्यासण्यात येतो आणि राजकीय तथ्यांकडे सामाजिक संदर्भातून पाहण्यात येते.

६) **मॉरिस जानोविट्स** : राजकीय समाजशास्त्र हे समाजातील सर्व संस्थात्मक विभागातील सत्तेच्या सामाजिक आधिष्ठानाशी संबंधित शास्त्र आहे.

राजकीय समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय :

राजकीय समाजशास्त्राच्या व्याख्यावरून असे दिसून येते की, राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय व्यवस्था आणि समाज, राजकीय वर्तन आणि सामाजिक वर्तन, राजकीय संस्था आणि सामाजिक संरचना यांच्या परस्पर संबंधाचा व क्रिया प्रक्रियाचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. यावरून खालील मुद्द्याचा राजकीय समाजशास्त्राच्या अभ्यासात समावेश होतो.

१) राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास :

राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास केला जातो. राज्य ही एक राजकीय व्यवस्था असल्याने राज्याचा व राजकीय वर्तनाचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. राजकीय व्यवस्थेत समाविष्ट असणाऱ्या विविध सामाजिक संस्था, संरचना, संघटना कायदा, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ, नोकरशाही, राजकीय पक्ष, दबाव गट, सत्ता, शक्ति, अधिकार सामाजिक घडामोडी इत्यादींचा सविस्तर अभ्यास राजकीय समाजशास्त्राला करावा लागतो.

२) राजकीय क्रिया-प्रक्रियांचा अभ्यास :

राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय क्रिया-प्रक्रियांचा अभ्यास केला जातो. राजकीय व्यवस्थेत सत्ता मिळविण्यासाठी मिळालेल्या सत्तेचे वाटप करण्यासाठी, सत्तेचा प्रभाव टाकण्यासाठी निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी संघर्ष सोडवण्यासाठी ज्या क्रिया वापरल्या जातात त्यांनाच राजकीय क्रिया असे म्हणतात. अशा राजकीय क्रियांचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. राजकीय क्रियांच्या विस्तारातून राजकीय प्रक्रिया निर्माण होतात. उदा. राजकीय व्यवस्थेत सत्ता मिळवणे, स्पर्धा संघर्ष सामर्थ्य अधिकार, प्रभाव यांचा वापर करून सत्ता मिळवणे, सत्ता मिळवण्यासाठी शक्तीचा, बळाचा वापर करणे, मिळालेली सत्ता टिकवून ठेवणे इत्यादी राजकीय क्रिया, प्रक्रियांचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो.

३) राजकीय वर्तनांचा अभ्यास :

समाजाच्या विविध क्षेत्रावर सत्ता मिळवण्यासाठी स्पर्धा लागलेली असते. स्पर्धेमध्ये बळाचा संघर्षाचा वापर केला जातो. यातून व्यक्ती व्यक्तीमध्ये किंवा समूहासमूहामध्ये जे परस्पर संघर्ष निर्माण होतात त्यांना राजकीय संबंध म्हणतात. राजकीय संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी व्यक्ती किंवा समूह जे वर्तन करतात त्याला राजकीय वर्तन असे म्हणतात. अशा राजकीय वर्तनाचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो.

४) राजकीय संस्कृतीचा अभ्यास :

संस्कृती म्हणजे लाकांची एकूण जिवनपद्धती होय. संस्कृती हे मानवसमाजाचे वैशिष्ट्य आहे. संस्कृतीनुसार लोकांचे जिवन आकाराला आलेले असते. प्रत्येक मानव समाजाला स्वतःची अशी राजकीय संस्कृती असते. राजकीय संस्कृतीचा समाजातील राजकीय व्यवस्था, सत्ता, संघटना, राजकीय संबंध, राजकीय क्रिया प्रक्रिया, राजकीय वर्तन इत्यादीवर प्रभाव पडत असतो. राजकारणाविषयी लोकांचे अनुभव, श्रद्धा, मुल्ये, अभिवृत्ती दृष्टिकोण असतात. त्यालाच राजकीय संस्कृती असे म्हणतात. अशा राजकीय संस्कृतीचे योग्य आकलन करून घेण्यासाठी राजकीय संस्कृतीचे स्वरूप, अर्थ तिची वैशिष्ट्ये, प्रकार, संस्कृतीचा प्रभाव, तिच्यातील बदल, दलाला जबाबदार घटक इत्यादीचा सविस्तर अभ्यास राजकय समाजशास्त्राला करावा लागतो.

५) राजकीय भरतीचा अभ्यास :

राजकीय व्यवस्थेत विविध स्थाने व पदे असतात उदा. राष्ट्रपती, पंतप्रधान, राज्यपाल, मंत्री, अमदार, खासदार निवडणुक आयोग, सचिव इत्यादी अशा पदावर विशिष्ट व्यक्तींची निवड केली जाते. व्यक्तीची निवड विशिष्ट पद्धतीने केली जाते. ज्या व्यक्तीच्या अंग विशेष गुणवत्ता, कौशल्य, कर्तृत्व आहे अशाच व्यक्तीची त्या पदावर नेमणूक केली जाते. व्यक्तीची नेमणूक करताना नियमांचे काटेकोर पालन केले जाते. पदानुसार व्यक्तींना काही हक्क व अधिकार प्राप्त होतात. त्याविषयी विशेष नियमने असतात. अशा नियमांनुसार राजकीय व्यवस्थेत विविध पदावर व्यक्तीची केलेली नेमणूक म्हणजे राजकीय भरती होय. अशा राजकीय भरतीच्या प्रक्रियेचे स्वरूप, नियम भरतीचे मार्ग, पद्धती, पद्धतीतील बदल इत्यादीचे अध्ययन राजकीय समाजशास्त्रात केले जाते.

६) राजकीय समाजीकरणाचा अभ्यास :

हरी जॉन्सन म्हणतात सामाजिक भूमिका पार पाडण्याचे शिक्षण म्हणजे सामाजीकरण होय. समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्ती समाजाची संस्कृती शिकून आत्मसात करते. त्याप्रमाणे राजकीय व्यवस्थेत व्यक्ती राजकारणाचे धडे म्हणजेच राजकीय संस्कृती शिकते. राजकारणातील डावपेच, राजकीय वर्तन, स्पर्धा संघर्ष सत्ता, सत्तेचा वापर, श्रद्धा, मुल्ये, अभिवृत्ती इत्यादी गोष्टी व्यक्तीला शिकून आत्मसात कराव्या लागतात. त्यालाच राजकीय सामाजीकरण म्हणतात. अशा राजकीय समाजीकरणाचे स्वरूप, अर्थ, साधने, इत्यादीचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात करावा लागतो.

७) राजकीय सहभागाचा अभ्यास :

समाजातील काही व्यक्तींना राजकीय प्रक्रियेविषयी आवड असते. असे लोक राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होतात तर काही व्यक्ती राजकीय प्रक्रियेविषयी अलिप्त असतात. राजकीय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग वाढावा म्हणून राजकीय पक्ष सामाजिक चळवळीतून लोकांचे प्रबोधन करतात. निवडणुका मतदान प्रक्रिया, प्रचार, निवडणूक, आचार संहिता, राजकीय विविध पदे, पदांना मिळणारी सत्ता इत्यादी गोष्टीचे ज्ञान

व्यक्तींना राजकारणातील सहभागामुळे माहित होते. अशा राजकीय सहभागाचे स्वरूप, राजकीय सहभागाचे मार्ग, पद्धती, प्रकार, अलगता इत्यादी गोष्टींचे अध्ययन राजकीय समाजशास्त्रात केले जाते.

८) राजकीय गतिशिलतेचा अभ्यास :

राजकारणातील आपले हितसंबंध साध्य करण्यासाठी राजकीय नेते, राजकीय पक्ष, राजकीय लोक दबावगट लोकांना राजकीय हितसंबंधाच्या पूर्ततेसाठी जागृत करत असतात. म्हणजेच त्यांना गतिशील बनवत असतात. त्यालाच राजकीय गतिशिलीकरण म्हणतात. अशा राजकीय गतिशिलीकरणाचा अर्थ, स्वरूप, माध्यमे, प्रभाव, परिणाम इत्यादींचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्राला करावा लागतो.

९) राजकीय संप्रेषणाचा अभ्यास :

राजकीय संप्रेषण म्हणजे राजकीय व्यवस्थेतील माहितीचे एका घटकाकडून दुसऱ्या घटकाकडे होणारे संक्रम किंवा हस्तांतरण होय. अशा संप्रेषणामुळे राजकीय व्यवस्थेतील विविध घटकात परस्पर संबंध व समन्वय प्रस्थापित होतो. त्यामुळे राजकीय कार्य योग्य दिशेने पूर्ण होते. त्यासाठी संप्रेषण महत्वाचे असते. अशा संप्रेषणाचा अर्थ, स्वरूप त्यांचे घटक, संप्रेषणाची पद्धती, माध्यमे, संप्रेषणाची कार्ये, संप्रेषणाचे महत्त्व इत्यादींचे अध्ययन राजकीय समाजशास्त्रात करावे लागते.

१०) राजकीय समाजशास्त्राचा अभ्यास :

राजकीय परिवर्तन म्हणजे समाजाच्या रचनेत व कार्यात होणारा बदल होय. समाजामध्ये जसे परिवर्तन होते त्याप्रमाणे राजकीय व्यवस्थेतही परिवर्तन होत असते. परिवर्तन ही अढळ बाब आहे. राजकीय व्यवस्थेची संरचना राजकीय कार्य, राजकीय नेतृत्व, सत्ता, राजकीय भरती, सहभाग, राजकीय संस्कृती इत्यादींमध्ये परिवर्तन होत असते. अशा राजकीय परिवर्तनाचे स्वरूप, परिवर्तनाची वैशिष्ट्ये, परिवर्तनाची कारणे, परिवर्तनातील अडथळे इत्यादींचे अध्ययन राजकीय समाजशास्त्रात केले जाते.

१.३.२ राजकीय समाजशास्त्राचा उदय :

राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय वर्तनाचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणातून अभ्यास केला जातो. राजकीय समाजशास्त्र हे राज्यशास्त्र व समाजशास्त्र या दोन शास्त्रांचा संयोग आहे. राज्यशास्त्र हे प्राचीन काळात उदयाला आलेले शास्त्र आहे. आणि समाजशास्त्र हे १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात उदयास आलेले तरुण शास्त्र आहे. राजकीय घडामोडीमागील सामाजिक व्यवहाराचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करण्याच्या या आग्रहातून राजकीय समाजशास्त्राचा पाया घातला गेला. युरोपीय विचारवंतांना समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून राज्यशास्त्राचा अभ्यास करण्याची गरज लक्षात आली.

लिपसेट एस. एन. यांच्या मते राज्यशास्त्राचा आरंभ राज्याने होतो आणि ते समाजाला कसे प्रभावित करते याचा अभ्यास होतो आणि राजकीय समाजशास्त्राचा आरंभ समाजाने होतो व त्याचा राज्यावर कसा प्रभाव होतो हे अभ्यासले जाते. सामाजिक अनुबंधन राजकीय घटना आणि व्यवहाराचे आकलन करून घेण्याचा प्रयत्न करणारे शास्त्र म्हणजे राजकीय समाजशास्त्र होय.

राजकीय समाजशास्त्र हे अलीकडे उदयाला आलेले शास्त्र असले तरी अगदी प्राचीन काळापासून राजकीय घटनांचा समाजाच्या संदर्भात अभ्यास केला आहे.

१) प्लेटो :

ग्रीक तत्त्वज्ञ प्लेटो यांनी आपल्या 'रिपब्लिक' या प्रसिद्ध ग्रंथात मानवाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गरजेतून राज्याचा उदय झाला आहे असे मत मांडले. समाजातील सर्व घटकांचा विकास करणे समाजात न्याय व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे हे राज्याचे कार्य व उद्देश आहे. आदर्श राज्याची कल्पना मांडून तिचे विवेचन समाजरचना, वर्गव्यवस्था शिक्षणव्यवस्था, विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था इत्यादी सामाजिक गोष्टींच्या संदर्भात केले पाहिजे असे विचार मांडले.

२) अ‍ॅरिस्टॉटल :

प्लेटो यांचा शिष्य अ‍ॅरिस्टॉटल यांनी आपल्या 'इथिक्स व पॉलिटिक्स' या दोन ग्रंथात राज्य, शासन, राज्यघटना, कायदा इत्यादींचा वास्तववादी दृष्टिकोनातून अभ्यास केला. ते म्हणतात राज्याचा उदय अत्यंत नैसर्गिकपणे झाला आहे. त्यांच्या मते प्रथम कुटुंब संस्था निर्माण झाली त्यातून आज्ञा देणारा व आज्ञा पाळणारा असे दोन वर्ग निर्माण झाले. पुढे कुटुंबाच्या विस्तारातून समुदाय, समुदायातून टोळी आणि टोळीतून समाज निर्माण झाला. समाजातून राज्य निर्माण झाले म्हणून ते म्हणतात. राज्याच्या निर्मिती पाठीमागे नैसर्गिक सामाजिक घटक जबाबदार आहेत तसेच ते मानवाला सामाजिक प्राणी मानतात. त्याप्रमाणे राजकीय प्राणी मानतात.

३) सिसेरो :

रोमन विचारवंत सिसेरो यांनी 'ऑन जस्टीस' या ग्रंथात राज्य, कायदा, न्याय इत्यादी राजकीय संकल्पनांचा समावेश सामाजिक गोष्टींच्या संदर्भात केला आहे.

४) सेंट ऑगस्टीन :

रोमन तत्त्वज्ञ सेंट ऑगस्टीन यांनी 'सिटी ऑफ गॉड' या ग्रंथात संघर्ष युद्ध, शांतता, न्याय इत्यादी संकल्पनांची चर्चा समाजजीवनाच्या संदर्भात केली आहे. ते म्हणतात, समाजात विवेक असतो. विवेकाने राज्य निर्माण केले. दैवी शक्ती समाजात मार्गदर्शन करते. दैवी शक्ती चर्चमध्ये असते. मानवाचे भवितव्य व राज्य चर्चशी जोडलेले असते.

५) कौटिल्य :

प्राचीन भारतीय अर्थतज्ज्ञ कौटिल्य यांनी 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात राज्यशासन व प्रशासन यांची सामाजिक घटकांच्या संदर्भात चर्चा केलेली आहे.

वरीलप्रमाणे अनेक विचारवंतांनी राजकीय बाबींचा समाजाच्या संदर्भात मांडलेले विचार आदर्शवादी

व काल्पनीक आहेत. त्यामध्ये वास्तवता नव्हती म्हणून अशा विचाराना विज्ञानाचा दर्जा प्राप्त होत नाही.

ब) युरोपियन विचारवंतांचे योगदान :

युरोपीय विचारवंतांना समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून राज्यशास्त्राचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता वाटली. त्यामध्ये थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक, रूसो, मॉटेस्क्यू, सेट सायमन, निकोलो मॅकायव्हली, रॉबर्ट आवेन, एडमंड बर्क इत्यादी विचारवंतांनी राजकीय घटकांचे सामाजिक गोष्टीच्या संदर्भात वर्णन व विश्लेषण केल्याने राजकीय समाजशास्त्राच्या उदयाची पार्श्वभूमी तयार केली. ती पुढीलप्रमाणे-

१) जॉन लॉक :

इंग्रज विचारवंत जॉन लॉक यांच्या मते 'सामाजिक करारातून' राज्याचा उदय झाला आहे. राज्य शासन, नागरीक, समाज यांच्यातील परस्परसंबंधांचे त्यांनी विवेचन केले आहे. त्यांनी मर्यादित सत्तेचे समर्थन केले आहे.

२) निकोलो मॅकायव्हली :

इटालियन विचारवंत मॅकायव्हली यांनी समाज व राज्य यांच्या संबंधाची चर्चा करून समाजाने उदारता दाखविली तर राज्य नष्ट होऊ शकते असे विचार मांडले. राजकर्तावर समाजातील कोणत्याच गोष्टीचे बंधन नसावे असे ते म्हणतात.

३) मॉटेस्क्यू :

फ्रेंच विचारवंत मॉटेस्क्यू यांनी 'स्पिरिट ऑफ लॉज' या ग्रंथात कायदा व सत्ता यांची सामाजिक गोष्टीच्या संदर्भात चर्चा केली. भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक कारणांमुळे वेगवेगळ्या समाजात वेगवेगळ्या शासनव्यवस्था उदयास आल्या आहेत असे विचार त्यांनी मांडले. सामाजिक घटक राजकीय जीवनात बदल घडवून आणतात. लोकसंख्येत झालेल्या वाढीमुळे राजकीय जीवनात बदल झाले.

क) समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान :

समाजशास्त्राच्या विकासाबरोबर समाजशास्त्राच्या अनेक शाखा निर्माण झाल्या. राजकीय घटनांचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्र ही शाखा निर्माण झाली. अनेक समाजशास्त्रीय विचारवंतांनी राजकीय समाजशास्त्राच्या विकासात पुढीलप्रमाणे योगदान आहे.

१) ऑगस्ट कॉम्ट :

ऑगस्ट कॉम्ट यांनी राजकीय व सामाजिक व्यवहारात फरक करता येत नाही. राजकीय व्यवहाराचे आकलन होण्यासाठी समाजाचा उदय व विकास कसा झाला. राज्याची निर्मिती कशी झाली हे समजण्यासाठी सामाजिक प्रगतीचा अभ्यास केला पाहिजे असे विचार मांडले.

२) कार्ल मार्क्स :

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ कार्ल मार्क्स यांनी इतिहासाचे द्वंद्वात्मक भौतिक आणि ऐतिहासिक भौतिकवाद दृष्टिकोनातून विवेचन केले आहे. समाजातील उत्पादन संबंध, वर्गव्यवस्था व वर्गसंघर्ष, सामाजिक परिवर्तन, अतिरिक्त मुल्य, वर्गहीन समाज इत्यादी संदर्भात राज्याचे स्वरूप, कार्य, राजकीय सत्ता, कामगार वर्ग इत्यादी विषयी विवेचन केले आहे. ते म्हणतात, भांडवलशाही नष्ट करण्यासाठी कामगारानी राजकीय सत्ता हस्तगत केली पाहिजे. त्यामुळे वर्ग संघर्ष नष्ट होईल आणि वर्गहीन समाजाची निर्मिती होईल यालाच त्यांनी समाजवाद म्हटले आहे.

३) हर्बर्ट स्पेन्सर :

इंग्लंड समाजशास्त्रज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी समाजाचा सेंद्रीय विचार मांडला ते समाजाला एक जीवपदार्थ म्हणतात. त्यांनी मानवी समाजाची (राज्याची) तुलना मानवी शरीराबरोबर केली आहे. ते म्हणतात उदय विकास व्हास हे नियम राज्याला लागू पडतात. राज्यसंस्था व शासनसंस्था यांचा अभ्यास समाजशास्त्रात झाला पाहिजे. शासनसंस्थेला ते सामाजिक नियंत्रणाचे साधन मानतात.

४) एमील डुखीम :

समाजात कायदा सुव्यवस्था राखणे हे राज्याचे कार्य आहे. औद्योगिकरण, नोकरशाही, राष्ट्रवाद या घटकांच्या प्रभावामुळे राजकीय सत्ता सामान्य जनतेच्या हातात आली. राजकीय व्यवस्थेत बदल झाला की समाजरचनेत बदल होतो. असे विचार त्यांनी मांडले. त्यांनी आपल्या विचारात पद्धती शास्त्राचा वापर केला.

५) मॅक्स वेबर :

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर यांना राज्य, शक्ति, प्रभाव, सत्ता, नेतृत्व, नोकरशाही इत्यादी राज्यशास्त्रीय घटकांचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विवेचन केले आहे. मूल्य विरहित विश्लेषणाचा व रचनात्मक कार्यवादाचा पुरस्कार वेबरने केल्यामुळे राजकीय समाजशास्त्राच्या संदर्भात त्यांचे कार्य पायाभूत समजण्यात येते. त्यांनी राजकीय व सामाजिक घटनांचे विश्लेषण वैज्ञानिक वस्तुनिष्ठ, अनुभवाधिष्ठित व मूल्यनिरपेक्ष अशा स्वरूपाचे आहे. म्हणून वेबर यांना राजकीय समाजशास्त्राचा जनक म्हणून संबोधले जाते.

६) विल्फ्रेड पैरेटो :

इटालियन समाजशास्त्रज्ञ विल्फ्रेड पैरेटो यांनी श्रेष्ठजन सिद्धांत मांडला ते म्हणतात. राजकीय सत्ताही नेहमी श्रेष्ठजनाच्या हाती असते परंतु श्रेष्ठजन कायम नसतात. त्यांच्या गुणाचे पतन झाले की श्रेष्ठजनाचे कनिष्ठ वर्गात समावेश होतो.

ड) अमेरिकन विचारवंत :

युरोपीयन विचारवंतांच्या विचारसरणीचा प्रभाव अमेरिकन विचारवंतांवर झाला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर

अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ टॉलकॉट पार्सन्स यांनी 'सामाजिक व्यवस्था' या ग्रंथात समाजव्यवस्था व सामाजिक व्यवस्था या संकल्पना समग्र समाजासाठी वापरून समाज ही एक व्यवस्था आहे असे विचार मांडले. पार्सन्सचा सामाजिक क्रियेचा सिद्धांत प्रसिद्ध आहे. त्यांनी कार्यात्मक दृष्टिकोणातून मूल्ये, नियमने, श्रद्धात्मक व्यवस्था दर्जा व भूमिका, सत्ता आणि अधिकार यावर विपूल प्रमाणात लेखन केले आहे.

२) रॉबर्ट मर्टन :

अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ रॉबर्ट मर्टन यांनी 'संरचनात्मक कार्यात्मक दृष्टिकोणाचा' पुरस्कार केला. समाजरचना, प्रकार्य, अपकार्य, व्यक्त व अव्यक्त कार्ये या संकल्पनांचा प्रभाव राज्यशास्त्रज्ञांवर पडला तर त्यांनी त्या संकल्पनांचा वापर राजकीय घटकाच्या विश्लेषणासाठी केला.

अशाप्रकारे राजकीय समाजशास्त्राच्या विकासात वरील विचारवंतांचे योगदान मौलिक आहे.

सारांश : वरीलप्रमाणे राजकीय समाजशास्त्र या नवीन शाखेचा विकास होत गेला. राजकीय व सामाजिक या दोन्ही गोष्टी परस्पररांशी पूरक आहेत. पूर्वी राज्य आणि समाज यामध्ये भेद केला जात होता. परंतु समाजाशिवाय राज्य निर्माण होवू शकत नाही हे स्पष्ट होत गेले. त्यानुसार विविध समाजशास्त्रज्ञांनी राजकीय समाजशास्त्राच्या विचारप्रवाहांचे परिस्थितीनुसार आपआपले विचार मांडले आहेत.

१.३.३ राजकीय समाजशास्त्राचे महत्त्व :

राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय व्यवस्था व सामाजिक व्यवस्था यांच्या आंतरसंबंधाचा पद्धतशीर व वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. त्यामुळे राजकीय समाजशास्त्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. हे खालील गोष्टींवरून दिसून येते.

अ) सैद्धांतिक महत्त्व (Theoretical Importance) :

सैद्धांतिक ज्ञान म्हणजे ज्ञानासाठी ज्ञान ज्ञानाच्या कक्षा वाढवण्यासाठी जे ज्ञान संपादन केले जाते त्याला सैद्धांतिक ज्ञान म्हणतात. सैद्धांतिकदृष्ट्या समाजाच्या राजकीय व्यवस्थेचे, व्यक्ती वर्तनाचे, समाजव्यवस्थेचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. तो पुढीलप्रमाणे महत्त्वाचा आहे.

१) राजकीय व्यवस्थेची ज्ञान प्राप्ती :

राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय व्यवस्थेचे परिपूर्ण अध्ययन केले जाते. त्यामुळे राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप, प्रशासन कायदा, राजकीय व्यवस्थेचे प्रकार, राजकीय व्यवस्थेची कार्ये, लोकांचे राजकीय संबंध, राजकीय वर्तन, राजकीय संस्कृती, राजकीय क्रिया, प्रक्रिया, राजकीय समाजीकरण, राजकीय सहभाग, परिवर्तन इत्यादी विषयांचे सविस्तर व वैज्ञानिक ज्ञान प्राप्त होते. अशा ज्ञानाचा उपयोग राजकीय व्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी केला जातो. राजकारण, राजकीय क्रिया-प्रक्रिया इत्यादी विषयी चुकीच्या कल्पना, गैरसमज, पूर्वग्रह निर्माण झालेला असतो. अशा प्रश्नांच्या निर्मूलनासाठी राजकीय समाजशास्त्राचा उपयोग होतो.

२) समाजव्यवस्थेची ज्ञान प्राप्ती :

समाज ही एक व्यवस्था आहे. वेगवेगळ्या घटकांच्या एकत्रीकरणामुळे समाजाला व्यवस्था प्राप्त झाली आहे. राज्यव्यवस्था हा एक समाजाचा घटक आहे. राज्यव्यवस्थेचा व सामाजिक घटकाचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. समाजव्यवस्था व राज्यव्यवस्था यांच्यातील परस्परसंबंध कसे आहे, त्याचा परस्परावर कसा व कोणता प्रभाव पडतो, तसेच राजकीय व्यवस्थेवर समाजातील इतर घटकांचा उदा. अर्थव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था, धर्मव्यवस्था इत्यादीचा कसा प्रभाव पडतो. राजकीय संबंधावर सामाजिक घटकाचा कोणता प्रभाव पडतो. इत्यादी प्रश्नांचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. त्यासाठी समाजशास्त्रात वापरल्या जाणाऱ्या विविध संकल्पना उदा. संस्कृती समाजीकरण दर्जा, भूमिका, परिवर्तन इत्यादीचा वापर केला जातो. साहजिक अशा अभ्यासामुळे समाजव्यवस्थेचे परिपूर्ण ज्ञान होते.

३) मानवी वर्तनाची ज्ञान प्राप्ती :

मानवाच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. मानवी वर्तनाला वेगवेगळ्या बाजू असतात. उदा. धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, कौटुंबिक, सांस्कृतिक, सामाजिक इत्यादी. त्याप्रमाणे मानवाचे राजकीय वर्तन हे मानवी वर्तनाचा भाग आहे. मानवाच्या राजकीय वर्तनावर वेगवेगळ्या मानवी वर्तनाचा प्रभाव पडत असतो. त्यानुसार मानवाचे राजकीय वर्तन आकाराला येते. मानवांच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जात असताना राजकीय समाजशास्त्राला मानवाच्या इतर वर्तनाचा अभ्यास करावा लागतो. त्यामुळे मानवी वर्तनाचे यथार्थ व परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त होते. मानवी वर्तनाचे यथार्थ व परिपूर्ण आकलन होण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्र उपयुक्त ठरते.

४) इतर शास्त्रांच्या आकलनासाठी उपयुक्त :

राजकीय समाजशास्त्राचा अभ्यास हा इतर शास्त्रांच्या आकलनासाठी उपयुक्त ठरतो. कारण राजकीय समाजशास्त्रावर मानसशास्त्र, संख्याशास्त्र, समाजशास्त्र, माहिती तंत्रज्ञान यासारख्या शास्त्रांचा प्रभाव पडतो. त्यामुळे राजकीय समाजशास्त्राला इतर शास्त्रांचा अभ्यास करावा लागतो. उदा. राजकीय समाजशास्त्र हे राज्यशास्त्र व समाजशास्त्र यांचे एकत्रीकरण आहे. राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय घटकांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जातो. त्यामुळे राज्यशास्त्रातील विविध अध्ययन पद्धती, घटक, व्यवस्था यांचे ज्ञान प्राप्त होते. त्याप्रमाणे समाजशास्त्रातील विविध संकल्पना, अभ्यासपद्धती व दृष्टीकोन यांचे ज्ञान प्राप्त होते.

ब) व्यावहारिक महत्त्व (Practical Importance) :

राजकीय समाजशास्त्राचा सैद्धांतिक दृष्ट्या उपयोग होतो. त्याप्रमाणे व्यावहारिक दृष्ट्या उपयोग होतो. मानवी जीवनातील विविध प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी, धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी, राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी, राजकीय सुधारणेसाठी, लोकमताची जडणघडण करण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्राचा उपयोग पुढीलप्रमाणे होतो.

१) प्रश्न व समस्यांची सोडवणुक करण्यासाठी :

समाजात विविध सामाजिक समूह असतात, प्रत्येक समूहाचे हितसंबंध वेगवेगळे असतात. आपले हितसंबंध साध्य करण्यासाठी प्रत्येक समूह राजकीय व्यवस्थेवर दबाव टाकीत असतो. त्यातून समूहासमूहात स्पर्धा वाढीस लागते. स्पर्धेतून संघर्ष निर्माण होतो. संघर्षातून काही प्रश्न व समस्या निर्माण होतात. अशा प्रश्नांच्या व समस्यांच्या निर्मुलनासाठी राजकीय समाजशास्त्राचे ज्ञान उपयुक्त पडते. समाजात विविध सामाजिक समूह कसे निर्माण होतात. प्रत्येकाचे हितसंबंध कोणत्या प्रकारचे असतात. समूह राजकीय व्यवस्थेवर कसा दबाव टाकतात. इत्यादी प्रश्नांचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास राजकीय समाजशास्त्रात केला जातो. अशा अभ्यासातून प्राप्त झालेले ज्ञान समाजात निर्माण झालेल्या प्रश्नांच्या व समस्यांच्या निर्मुलनासाठी राजकीय व्यक्तींना उपयोगी पडते.

२) धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी करण्यासाठी :

राजकीय धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी करण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्राचा उपयोग होतो. समाजाच्या व राज्याच्या विकासासाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जातात. विविध योजनांना अपेक्षित यश मिळण्यासाठी योजनांची अंमलबजावणी व्यवस्थित करावी लागते. कोणत्या समाजासाठी कोणती योजना योग्य आहे याचे ज्ञान राजकीय समाजशास्त्रातून प्राप्त होते. कारण राजकीय समाजशास्त्रात समाजाचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास केलेला असतो. अशा अभ्यासातून समाजाच्या विकासासाठी कोणती योजना योग्य आहे याचे ज्ञान राजकीय समाजशास्त्रातून प्राप्त होते. अन्यथा समाजाचा अभ्यास न करता एखादी योजना लागू केली तर त्या योजनेला अपेक्षित यश प्राप्त होत नाही. कोट्यावधी रुपये खर्च करूनही विविध योजना यशस्वी होत नाहीत म्हणून विविध धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी करण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्राचा उपयोग होतो.

३) लोकमताची जडणघडण करणेसाठी :

लोकमताची जडणघडण करण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्राचा उपयोग होतो. कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेला स्थिरता प्राप्त होण्यासाठी तिला अनुकूल लोकमत प्राप्त असावे लागते. तसेच राजकीय व्यक्तींना आपली सत्ता कायम टिकवून ठेवण्यासाठी लोकमताचा पाठिंबा मिळवावा लागतो. लोकमत म्हणजे काय, लोकमताची निर्मिती व जडणघडण कशी होते. लोकमतावर कोणत्या घटकांचा प्रभाव पडतो. लोकमतात बदल होतात काय? कसे बदल होतात. त्यांची कारणे कोणती? इत्यादी प्रश्नांची उकल राजकीय समाजशास्त्रात केली जाते. राजकीय समाजशास्त्रात प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा उपयोग लोकमताची जडणघडण करण्यासाठी होतो.

४) राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी :

लोकांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्राचा उपयोग होतो. कारण अलिकडे राजकीय प्रक्रियेस अनिष्ट वळण लागले आहे. राजकारणात गुंड, गुन्हेगारी लोकांचा मोठ्या प्रमाणात प्रवेश होत आहे. निवडणुकीत हमखास यश मिळविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात पैशाचा वापर केला जातो. त्यामुळे

आजचे राजकारण धनवान, श्रीमंत लोकांचे झाले आहे. राजकीय व्यक्ती सत्ता प्राप्त करण्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करतात. मतदारांना जेवण, पैसा पुरविणे, मतदारावर दबाव टाकणे, मोठ्या भूलथापा मारणे इत्यादिमुळे सुशिक्षित, विद्वान, चारित्र्यसंपन्न व्यक्ती राजकारणाकडे तुच्छतेने पाहत आहे. राजकारणापासून आपण लांब राहिलेले बरे अशी त्यांची मानसिकता झाली आहे. लोकांची अशी मानसिकता निर्माण होणे राजकीय, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या योग्य नाही. अशामुळे कल्याणकारी राज्याची निर्मिती होणार नाही. म्हणून राजकीय व्यवस्था, राजकीय प्रक्रिया इत्यादी विषयी लोकांच्या मनात असणारे गैरसमज पूर्वग्रह, उदासिनता दूर करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी राजकीय समाजशास्त्राने राजकीय व्यवस्था, राजकीय प्रक्रिया इत्यादिविषयी शास्त्रशुद्धरित्या प्राप्त केलेले ज्ञान लोकांना उपलब्ध करून दिले तर अशा ज्ञानाचा उपयोग लोकांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी होईल.

५) राजकीय सुधारणा करणेसाठी :

राजकीय व्यवस्था, राजकीय क्रिया-प्रक्रिया, शासन प्रशासन, राजकीय पक्ष, विविध दबाव गट, निवडणूक प्रक्रिया इत्यादिमध्ये काही दोष, उणिवा असतात अशा उणिवांचे, दोषांचे अध्ययन राजकीय समाजशास्त्रात केले जाते. असे दोष, उणिवा इत्यादिचे निर्मुलन करण्यासाठी उपाय सुचविले जातात. त्यामुळे लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था, व्यक्तीस्वातंत्र्य, माहितीचा अधिकार, मानवी हक्क, कायद्याचे राज्य प्राप्त होण्यासाठी राजकीय, समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होतो.

अशा रितीने राजकीय समाजशास्त्राचा उपयोग व्यावहारिक दृष्टीकोनातून होतो. राज्य व समाज यांचे संबंध कसे असावे, राज्याने जनतेच्या कल्याणासाठी कोणते धोरणात्मक निर्णय घ्यावेत, वेगवेगळ्या समस्यांचे निराकरण कसे करावे यासाठी व्यावहारिकदृष्ट्या राजकीय, समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होतो.

१.४ सारांश :

राजकीय समाजशास्त्र हे समाजशास्त्र व राज्यशास्त्र या दोन शास्त्रांच्या एकत्रीकरणातून उदयास आलेले तरुण सामाजिकशास्त्र आहे. समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधाचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास केला जातो आणि राज्यशास्त्रात मानवाच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. राजकीय समाजशास्त्रात सामाजिक व राजकीय परिस्थितीशी संबंधित असणाऱ्या विविध गोष्टींचा व्यापक अभ्यास केला जातो.

राजकीय समाजशास्त्र हे समाजशास्त्र व राज्यशास्त्र या दोन शास्त्रांच्या एकत्रीकरणातून उदयास आलेले तरुण सामाजिकशास्त्र आहे. समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधाचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास केला जातो आणि राज्यशास्त्रात मानवाच्या राजकीय वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. राजकीय समाजशास्त्रात सामाजिक व राजकीय परिस्थितीशी संबंधित असणाऱ्या विविध गोष्टींचा व्यापक अभ्यास केला जातो.

राजकीय समाजशास्त्रात राजकीय व्यवस्था आणि समाज, राजकीय वर्तन, सामाजिक वर्तन, राजकीय पक्ष, दबाव गट, निवडणुका, राजकीय चळवळी, मतदान प्रक्रिया, राजकीय संघर्ष, स्पर्धा, अधिकार, राजकीय

- ७) समाजशास्त्रज्ञाचे योगदान स्पष्ट करा.
- ८) राजकीय समाजशास्त्राचे सैद्धांतिक महत्त्व सांगा.
- ९) राजकीय समाजशास्त्राचे व्यवहारिक महत्त्व सांगा.

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

- १) राजकीय समाजशास्त्राची व्याख्या देवून राजकीय समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय स्पष्ट करा.
- २) राजकीय समाजशास्त्राचा उदय व विकास स्पष्ट करा.
- ३) राजकीय समाजशास्त्राचे महत्त्व विशद करा.

१.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) प्रा. चंद्रकांत खंडागळे - राजकीय समाजशास्त्र
- २) डॉ. इनामदार एम. आर व डॉ. पुराणिक एस. एन. - राजकीय समाजशास्त्र (कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे)
- ३) बी. वाय. कुलकर्णी - राजकीय समाजशास्त्र (विद्या प्रकाशन, नागपूर)
- ४) डॉ. दि. का. गर्दे- आधुनिक राजकीय विश्लेषण
- ५) श. गो. देवगावकर - राजकीय समाजशास्त्र (श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर).

राजकीय समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना

घटक संरचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
 - २.२.१ सत्तेचा अर्थ आणि स्वरूप
 - २.२.२ राज्याचा अर्थ आणि स्वरूप
 - २.२.३ नागरी समाजाचा अर्थ आणि स्वरूप
- २.३ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे
- २.४ स्वाध्याय
- २.५ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्हाला पुढील उद्दिष्टे समजून घेता येतील.

- १. सत्तेचा अर्थ आणि स्वरूप समजून घेता येईल.
- २. राज्याचा अर्थ आणि स्वरूप समजून घेता येईल.
- ३. नागरी समाजाचा अर्थ आणि स्वरूप समजून घेता येईल.

२.१ प्रास्ताविक :

समाजशास्त्र एक सामाजिक विज्ञान आहे. समाजशास्त्राचा अभ्यास समजून घेत असताना आपल्याला वेगवेगळ्या तार्किक मुद्द्यांच्या आधारे विविध संकल्पना समजून घ्याव्या लागतात. समाजशास्त्र समजून घेत

असताना आपणास पायाभूत संकल्पना समजून घेणे गरजेचे असते, कारण त्या संकल्पना समाजशास्त्र मध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात. समाजशास्त्रात कोणत्याही संकल्पनेचे स्पष्टीकरण देत असताना वैज्ञानिक आणि तार्किक दृष्टिकोन वापरला जातो. प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये आपण अशाच काही संकल्पना समाजशास्त्र समजून घेत असताना पाहणार आहोत, यामध्ये सत्ता आणि राज्य त्याचबरोबर नागरी समाज यांचा अर्थ आणि स्वरूप याचे विश्लेषण करणार आहोत.

२.२ विषय विवेचन :

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये राजकीय समाजशास्त्र समजून घेत असताना आपणास राजकीय समाजशास्त्र संबंधित अनेक संकल्पनांचा आढावा घेणार आहोत. या संकल्पनेचा आढावा घेत असताना या संकल्पनेचे महत्त्व आणि प्रासंगिकता समजून घ्यावे लागेल. प्रस्तुत प्रकरणात कार्ल मार्क्स, मॅक्स वेबर, अँटोनी ग्राम्सी, हेगेल यांनी मांडलेल्या संकल्पनांचा अभ्यास सदरच्या प्रकरणांमध्ये करणार आहोत. त्याचबरोबर हायलँड, गार्नर, गेटेल, या प्रस्तुत विचारवंतांच्या संकल्पना आपणास समजून घ्यावे लागेल त्याचबरोबर त्यांनी केलेले तार्किक विश्लेषण ही समजून घेणार आहोत. सदर प्रकरणांमध्ये सत्तेचा अर्थ आणि स्वरूप, राज्याचा अर्थ आणि स्वरूप, नागरी समाजाचा अर्थ आणि स्वरूप हे या विषयी माहिती घेणार आहोत.

२.२.१ सत्तेचा अर्थ आणि स्वरूप :

सर्वसाधारणपणे सत्ता म्हणजे अशी शक्ती ज्याद्वारे व्यक्ती आपले प्रभुत्व इतरावर दाखवते किंवा आपल्या शक्तीचा प्रयोग करते. सत्ता म्हणजे एक विशेष विशिष्ट प्रकारचा प्रभाव आहे. व्यक्तीला मिळालेल्या मिळालेल्या शक्तीद्वारे समाजामध्ये शासक बनत असते आणि या आधारे आपले शासित संबंध समाजामध्ये प्रस्थापित करत असते. सत्ता म्हणजे आग्रही कृतीद्वारे फलित साध्य करून घेण्याची क्षमता असा अर्थ काढतात. यामध्ये किंवा समूह आपली इच्छा पूर्ण करण्यासाठी निर्णय व विचारांना कार्यान्वित करण्याचे सामर्थ्य घेतो. दुसऱ्याच्या इच्छेविरुद्ध त्यांना प्रभावित करणे किंवा त्यांच्या वर्तनात नियंत्रित करण्याची क्षमता सत्तेमध्ये अंतर्भूत असते. समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबरने सत्तेला सामाजिक संबंधाचे अंग मानले आहे. सत्तेचे स्वरूप सापेक्ष ते एका व्यक्तीकडून त्यावर दुसऱ्या वर्तनावर ती आपली इच्छा लादण्याच्या संभाव्यतेशी असते. तिचे स्वरूप सामाजिक आंतरक्रियेत असते. मात्र त्यातून सत्तेचे निम्न असे विभाजन झाल्यामुळे समाजात असमानता निर्माण होते. कुटुंबापासून शासनापर्यंत दुसऱ्या शब्दात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सत्ता प्रत्ययास येते. युद्ध, राजकारण, आर्थिक क्रियाकलाप, धार्मिक संस्था म्हणजे सर्व ठिकाणी सत्तांनी सत्तेचे विभाजन दिसून येते.

शक्ती म्हणजे व्यक्तीची अशी क्षमता की जी, तो व्यक्ती आपली आकांक्षा किंवा इच्छा इतरावर लादतो. याच शक्तीच्या आधारे व्यक्ती कडून अपेक्षा केली जाते. शक्तीद्वारे व्यक्तीवर सक्ती केली जाते.

सत्ता :

“शक्तीचे कायदेशीर रूप म्हणजे सत्ता होय.” एखादा तरूणाचा गट आंदोलन करणाऱ्या व्यक्ती समुदायास मारहाण करत असेल तर ती सामूहिक शक्ती झाली. त्या समूहास गुंडांचा समूह सुद्धा म्हणता येईल.

पण तोच जर ती मारहाण पोलिसांनी केली तर ती सत्ता होईल, कारण त्यास कायदेशीर स्वरूप प्राप्त होईल. म्हणजेच शक्तीला जेव्हा कायदेशीर स्वरूप प्राप्त होईल तेव्हा ती सत्ता बनेल. वेबरच्या मते, “सत्ता अगर अधिकार म्हणजे निश्चित आज्ञेचे पालन केले जाण्याची शक्यता होय.” सत्तेचे समाजात असणारे स्थान हे अविभाज्य अंग आहे. परंतु सत्ता समाजात अस्तित्वात राहण्यासाठी काही समाज मांडणी कशी असावी लागतात ते असे की,

- १) सत्ता प्रस्थापित होण्यासाठी कायद्याची मान्यता असणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ तहसीलदार, जिल्हाधिकारी, पोलिस अधिकारी, आयुक्त यांना कायदेशीर मान्यता असते या सत्तेस तार्किक सत्ता म्हणू शकतो.
- २) भारत हा विविधतेने समृद्ध असा देश आहे या महाकाव्य देशात अनेक परंपरा, पंथाचे धर्माचे लोक राहतात या परंपरा व्यक्ती समुदायाकडून वर्षानुवर्षेचालत आलेली असतात. त्यांना परंपरेने मान्यता दिलेल्या असतात. उदाहरणार्थ धर्मगुरू, पोप, संत इत्यादींचे अस्तित्व आजही नाकारता येत नाही, यांचा समावेश परंपरागत सत्ता मध्ये करता येईल कारण त्यांना परंपरेने मान्यता दिलेली आहे. सत्तेचे स्वरूप व्यापक असले पाहिजे त्यामध्ये समाजाचे हित जोपासता आले पाहिजे. थोडक्यात वेबरच्या मते, सत्ता अंतिमतः शक्तीवर अवलंबून असते व त्याच्या कायदेशीर स्वरूप प्राप्त होणे गरजेचे असते. समाजाच्या राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेसाठी सत्यस्वरूप कायदेशीर असावे लागते.

सत्तेच्या काही व्याख्या:

- १) **हर्बर्ट हार्डमन :** यांच्या मतानुसार, “सत्ता म्हणजे निर्णय निर्णय घेण्याची शक्ती होय.”
- २) **युनिस्कोच्या १९५५ च्या रिपोर्ट नुसार :** सत्ता अशी शक्ती आहे जी की स्वीकृत, सन्माननीय, ज्ञात त्याचबरोबर औचित्यपूर्ण असते.
- ३) **बायर्सटेट यांच्या मतानुसार :** सत्ता शक्तीच्या प्रयोगातील संस्थात्मक अधिकार आहे ती स्वतः शक्ती नाही.
- ४) **रोवे यांच्या मतानुसार :** सत्ताही व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूहच्या राजकीय निश्चयाचे निर्मिती तसेच राजकीय व्यवहारात प्रभावित करण्याचा अधिकार आहे.

सत्तेचे स्रोत:

वेबरने सत्तेच्या दोन परस्पर विरोधी स्रोतांचा निर्देश केला आहे:

- १) **औपचारिक हितसंबंधी व्यवहारातून दिसणारी सत्ता:** या सत्तेचा प्रभाव दोन्ही बाजूने चालतो सत्तेला आदेश देणे त्याचबरोबर नोकरशाहीतील एकत्रीकरण करण्याचा अधिकार आहे. या सत्तेच्या सिद्धांतानुसार काही उदाहरणे पाहता येते यामध्ये भांडवल दाराचा एक गट जास्तीत जास्त नफा मिळवण्याच्या हेतूने उत्पादित मालाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवतो.

- २) सत्तेची प्रस्थापित प्रणाली ज्यादा आदेश देण्याचे अधिकार आणि पालन करण्याच्या अधिकाराचे निर्धारण केलेले असते. उदाहरणार्थ सैनिक त्याच्या वरच्या अधिकार्याचे आदेश मानण्यास बाध्य असतात. सत्तेमुळे अशी शक्ती प्राप्त होते सत्तेची चर्चा करताना आपणास अवैध तिचा विचार करावा लागतो. वेबरच्यामते वैधता हे सत्तेचे मूळ स्थान आहे.

सत्तेचे प्रकार:

आपण अभ्यासले आहे की अधिकाराचा संबंधित वेबरने सत्तेचे प्रकार तीन सांगितले आहेत.

१) परंपराधिष्ठीत अधिकार व्यवस्था:

२) दैवी गुणाधिष्ठित अधिकारी व्यवस्था:

३) कायदाधिष्ठीत अधिकार व्यवस्था:

१) परंपराधिष्ठीत अधिकार व्यवस्था:

ही व्यवस्था परंपराच्या आधारे उभी आहे. कोणत्याही अधिकाराचा सन्मान केला पाहिजे असा त्याचा आधार आहे, ही अधिकार व्यवस्था शतकानुशतके म्हणजे पूर्वीपासून कार्यरत आहे. या सत्तेचे उदाहरण पाहताना आपणास पितृसत्ताक व्यवस्था, कुलपती व्यवस्था आणि अशा क्रमाने प्राप्त होणाऱ्या अधिकाराचे उदाहरण देता येईल. वेबरने कुलपती सत्तेस परंपराधिष्ठीत अधिकारी व्यवस्थेचे विशुद्ध रूप मांडले आहे. परंपराधिष्ठित सत्तेच्या अंतर्गत पिढ्यान् पिढ्या त्यांना मिळणाऱ्या स्थानानुसार व्यक्तिगत सत्तेचा उपभोग घेतात. त्यांनी दिलेले आदेश रितीरिवाजानुसार असतात ते आदेश शासित आणि पालन केले पाहिजेत असा त्यांचा कटाक्ष असतो, मात्र काही वेळा आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करतात. आदेशाचे पालन करणाऱ्यांना प्रजा असे म्हटले जाते ही प्रजा व्यक्तिगत निष्ठेमुळे किंवा प्राचीन काळापासून त्या पदावर पावित्र्याची आणि सन्मानाची भावना असल्यामुळे आदेशाचे पालन करतात. परंपरागत सत्ताही एका चौकटीतच जन्म घेते. ती सत्ता वंश प्रति वंश हस्तांतरित होत असते. यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राजेशाहीचे उदाहरण देता येईल आजही नेपाळ, इंग्लंड, जपान या सारख्या देशात राजेशाहीचे प्रचालन असून परंपरा अधिष्ठित अधिकारी व्यवस्थेचे उदाहरण दिसून येते.

२) दैवी गुणाधिष्ठित अधिकारी व्यवस्था:

या सत्तेच्या प्रकारांमध्ये सामान्य व्यक्तीपेक्षा काही व्यक्तींच्या मध्ये दैवी गुण असतात अशा अलौकिक गुणांमुळे त्या व्यक्ती इतरांच्या पेक्षा सर्वस्वी वेगळे ठरतात. दैवीगुणाधिष्ठित अधिकार व्यवस्था आता ही कायदाधिष्ठीत, परंपराधिष्ठीत अधिकारी व्यवस्था पेक्षा वेगळी असते. दैवीगुणांमुळे अशा व्यक्ती सामान्य लोकांच्या भावनावर अधिकार स्थापित करतात. त्यासाठी ते विशिष्ट साधनांचा प्रचाराचा उपयोग करतात अर्थात असा अधिकार प्राप्त करण्यासाठी दीर्घ कालावधी लागतो. साधु, संत, योद्धे, धर्म संस्थापक, राजकीय नेतृत्वात अशा अलौकिक गुणांचा समुच्चय क्वचित आढळतो. दैवीगुणसंपन्न व्यक्तीच्या चाहत्यांचा एक वर्ग असतो.

कुणाच्या प्रचाराचे कार्य करतात यात भावनात्मक वर्तन समाविष्ट असते. दैवी गुणअधिष्ठीत नेत्याच्या प्रवचन उपदेशाने समर्थक अत्यंत भावूक होतात. ते नेत्यांची पूजाअर्चा करतात त्याला शरण जातात आज्ञापालन करतात. यात तार्किकतेला वाव नसतो हा अधिकार संघटित नसतो. तसेच त्यात कर्मचारी शासकीय तंत्राची गरज नसते. नेता आणि अनुयायी यांचा निश्चित व्यवसाय नसतो तसेच ते कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पासून दूर असतात. दैवीगुणाधिष्ठीत अधिकारी व्यवस्थाही व्यक्तीगत गुणावर आधारलेले असल्यामुळे संबंधित नेत्याचा मृत्यू किंवा भूमिका झाल्यास त्याच्या उत्तर अधिकाऱ्याचा प्रश्न उद्भवतो अशा परिस्थितीत जी व्यक्ती ते स्थान भूषवतील तिच्या अंगी चमत्काराची शक्ती नसेल तर दैवीगुणसंपन्न नेत्याचे विचार लोकांपर्यंत पोचवण्यासाठी संस्था निर्माण केल्या जातात. त्यात आधुनिक साधनांचा उपयोग करण्यात येतो. दैवीगुणसंपन्न नेत्याचा मुलगा, मुलगी, पत्नी किंवा अधिकारात व्यक्ती याला तर परंपराधिष्ठित अधिकार व्यवस्था प्रत्ययास येते. काही समाजात दैवीगुणसंपन्न नेत्याचा वारस ठरवण्याचा पद्धती परंपरेने चालत आले आहेत. दैवीगुणसंपन्न पद्धतीमध्ये चीनमध्ये माओ, जर्मनीमध्ये हिटलर, इटलीमध्ये मुसोलिनी स्पेन मध्ये फ्रांको, भारतामध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू, इंदिरा गांधी, महात्मा गांधी, सुभाष चंद्र बोस, युगोस्लाविया मध्ये मार्शल टिटो, आफ्रिकेत नेल्सन मंडेला, रशियात स्टॅलिन, लेनिन तर इराकमध्ये सद्दाम हुसेन इत्यादी व्यक्तीमत्त्वाचा समावेश होतो.

३) कायदाधिष्ठीत अधिकार व्यवस्था:

प्रस्थापित किंवा प्रचलित कायद्याने न्याय ठरवलेले सत्ता किंवा प्रभुत्व म्हणजे कायदाधिष्ठित अधिकार होय. कायद्यांनी निर्धारित केलेल्या रीतीने कायदे करण्यात आले तर ते कायदे न्याय ठरतात आणि अशा कायद्यांनी मिळणारे अधिकार देखील न्याय ठरतात. हे अधिकार तार्किक किंवा कायदेशीर असतात. शासनाने केलेल्या नियमानुसार काही स्थाने निर्माण केली जातात. ही स्थाने स्पर्धात्मक पद्धतीने भरली जातात. या स्थानाशी संबंधित दर्जा अधिकार असतात. हे अधिकार लिखित स्वरूपाचे असतात. अर्थात त्यांना कायद्याचा आधार असतो. त्या अधिकाराना परिभाषित केले जाते, या तार्किकसत्तेत सहभागी व्यक्तींना वेतन मिळते. कायदाधिष्ठीत अधिकार व्यवस्थेला शासनाची मान्यता असल्यामुळे लोकही मान्यता देतात. आणि त्याप्रमाणे वर्तन करतात. म्हणजेच लोक आदेश आणि नियमांचे पालन करतात. कायदाधिष्ठीत अधिकार हे आधुनिक समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. नोकरशाहीत या अधिकाराचा समावेश असतो. वेबरच्या मते, ही मानवाची चिंतन आणि वैचारिक देणगी आहे. थोडक्यात पारंपारिक क्रियेचा संबंध परंपराधिष्ठित आधीकार कार्याशी, तार्किक क्रियेचा संबंध परंपराधिष्ठीत अधिकार कार्याशी तार्किक क्रियेचा संबंध कायदाधिष्ठित अधिकार व्यवस्थेशी आणि दैवीगुण निश्चित अधिकार व्यवस्थेचा संबंध भावनात्मक क्रियेसी असलेला दिसतो.

सत्तेची कार्ये:

- १) सत्ता शासनाच्या विविध भागांमध्ये उत्पन्न झालेल्या तनावांमध्ये समन्वय साधण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.
- २) सत्ता शासनाच्या विविध भागांमध्ये कायदा सुव्यवस्था राखून ठेवते.

- ३) सत्ता नेहमीच आपले कार्य आणि उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी योग्य निर्णय घेते.
- ४) सत्ता आपल्या अधिकाराचा सदुपयोग सत्तेच्या अधिपत्याखाली नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी करते.
- ५) सत्ता राष्ट्रीय विकासाचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करत असते.

याप्रकारे सत्ता आपले उद्दिष्ट आणि लक्ष्य साध्य करण्यासाठी विभागांतर्गत स्वतःच्या अधिपत्याखाली समन्वय समायोजन नियंत्रण आणि कायदे व्यवस्था राखून ठेवण्याचे काम करते.

२.२.२ राज्याचा अर्थ आणि स्वरूप:

माणसाने स्वतःच्या विकासासाठी समाजामध्ये अनेक संस्थांची निर्मिती केली त्यामध्ये विवाह, कुटुंब, शिक्षण, धर्म आणि राज्य. समाजाच्या या विकासाबरोबर समाजातील निरनिराळ्या संस्थांचे संबंध कसे असावेत, निरनिराळ्या संस्थेमधील आंतरक्रिया कशा असाव्यात हे निश्चित करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या नियमांची व ते नियमांच्या कार्यवाहीची आवश्यकता भासू लागली. विविध संस्था व व्यक्ती आंतरक्रिया पार पडत असताना काही वेळा अनेक संघर्ष निर्माण होऊ लागले. या संघर्षाबाबत नियंत्रण निर्माण करणाऱ्या आणखी काही महत्वाच्या संस्थांची गरज भासू लागली. ही संस्था या व्यवहारावर पूर्णपणे नियंत्रण ठेवू शकेल त्या गरजेपोटी राज्यसंस्था निर्माण झाली. समाजाची राजकीय संघटना असे राज्यसंस्थेचे स्वरूप असते. राज्याची निर्मिती लोककल्याण जनतेचे हित या हेतूने झाली. राज्याच्या संकल्पनेच्या बाबतीत आणि एक मत देत असल्याचेही दिसून येते अनेक विचारवंतांनी वेगळ्या मुद्द्यांच्या आधारे राजकीय संकल्पनेच्या व्याख्याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. राज्य हे आदर्शवादी वर्गीय व्यवस्था शक्ती व्यवस्था कल्याणकारी संस्था वैधानिक व्यवस्था सर्वाधिकारी संस्था अशा विविध संकल्पना नी राज्याला संबोधित केलेले आहे.

‘राज्य’ शब्दाचा अयोग्य वापर – सामान्य बोलल्या जाणार्या भाषेत राज्य हा शब्द सैलपणे वापरला जातो. उदाहरणार्थ, फेडरल सरकारच्या युनिट्स, आम्ही एखाद्या राज्याला राज्य म्हणून संबोधतो, उदा. भारतात पंजाब, राजस्थान, पश्चिम बंगाल इत्यादी आणि युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका (यूएसए) मधील न्यूयॉर्क, कॅलिफोर्निया यांना राज्य म्हणतात, त्याचप्रमाणे, कधीकधी सरकारी हा शब्द जागोजागी वापरला जातो, कारण सरकारकडून मिळणाऱ्या मदतीला राज्य मदत म्हणतात आणि सरकारी महाविद्यालयाला राज्य महाविद्यालय म्हणतात, राजकारणात ‘राज्य’ या शब्दाचा विशेष अर्थ आहे. सरकारच्या जागी त्याचा वापर करणे चुकीचे आहे, तसेच संघाच्या घटकांसाठी राज्य हा शब्द वापरता येणार नाही.

राज्याच्या व्याख्या:

राज्य ही जागतिक स्तरावरील संस्था आहे. जगातील जवळजवळ संपूर्ण लोकसंख्या वेगवेगळ्या प्रदेशांच्या संघटित राज्यांमध्ये राहते. राज हा राज्यशास्त्राचा मुख्य विषय आहे. विविध लेखकांनी त्यांच्या

विचारसरणीनुसार 'राज्य' या शब्दाची व्याख्या केली आहे. राज्याच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१) **हॉलंडच्या मते** – राज्य हे मानवांच्या समूहाचे नाव आहे जे एका निश्चित प्रदेशात राहतात आणि ज्यामध्ये एक वर्ग अनेक मोजणीच्या आधारे त्याच्या विरोधकांवर राज्य करतो.

२) **हॉलंडच्या व्याख्येमध्ये**: राज्याचे काही आवश्यक घटक देखील समाविष्ट आहेत. त्याची व्याख्या राज्याच्या अंतर्गत सार्वभौमत्वाचे वर्णन करते, परंतु राज्याच्या बाह्य सार्वभौमत्वाचे वर्णन नाही. गिलख्रिस्ट आणि डॉ. गार्नर यांच्या व्याख्या सर्वोत्कृष्ट मानल्या जातात कारण त्यामध्ये राज्याचे सर्व आवश्यक घटक असतात.

३) **गिलख्रिस्टच्या मते** – जेथे काही लोक एका विशिष्ट प्रदेशात संघटित सरकारच्या अधीन असतात आणि सरकारला अंतर्गत बाबींमध्ये त्यांचे सार्वभौमत्व व्यक्त करण्याचे साधन असते आणि ते बाह्य व्यवहारात इतर सरकारांपेक्षा स्वतंत्र असते, ते राज्य आहे.

४) **गार्नरच्या मते**, “राज्य म्हणजे पृथ्वीच्या एका निश्चित भागात कायमस्वरूपी स्थायिक झालेल्या काही किंवा अधिक लोकांचा समूह आहे, जे बाह्य नियंत्रणापासून पूर्णपणे किंवा पूर्णपणे स्वतंत्र आहेत आणि ज्यांच्या आदेशाचे लोक नैसर्गिकरित्या पालन करतात असे संघटित सरकार आहे.”

५) **लास्कीच्या मते** – राज्यशासन संस्था आणि प्रजा यांच्यात विभागला गेलेला तसेच आपल्या विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात इतर सर्व संस्था वर नियंत्रण ठेवणारा प्रादेशिक समाज म्हणजे राज्य होय.

६) **गॅटेलच्या मते** – निश्चित भू-प्रदेशावर कायम वस्ती करून राहणारा बाह्य नियंत्रणापासून कायदेशीररित्या स्वतंत्र असणारा, आपल्या अधिकार क्षेत्रातील सर्व व्यक्ती आणि गट यांच्यातील कायदे करून ते अमलात आणणारी शासनसंस्था असणारा लोकसमूह म्हणजे राज्य होय.

७) **ऑपन हेम**: जेव्हा लोक आपल्या स्वतःच्या सार्वभौम शासन संस्थेच्या नियंत्रणाखाली एका देशात स्थायिक होतात तेव्हा राज्य अस्तित्वात येते.

८) **मॅकआयव्हर**: राज्य म्हणजे दंड सत्ता अधिकारी सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या कायद्याप्रमाणे विशिष्ट भूभागात राहणाऱ्या समाजात समाज व्यवस्थेसाठी आवश्यक असणारी सार्वजनिक परिस्थिती कायम ठेवणारे संघटना होय

कार्ल मार्क्स:

राज्य शक्तीवर आधारित अशी यंत्रणा आहे की, ज्याची निर्मिती एका वर्गाने दुसऱ्या वर्गाचे शोषण करण्याकरता केलेली आहे. या भारतीय राज्य शक्तीवर आधारित असून ती वर्गीय संघटना आहे, परंतु उदारमतवाद्यांना हे मत मान्य नाही. त्यांच्यामध्ये राज्याची विकृत स्वरूप स्पष्ट करणारी अशी आहे. कारण मागची व्याख्या राज्याचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास योग्य वाटत नाही ती मर्यादित स्वरूपाचे आहे. आधुनिक काळातील अनेक विचारवंतांनी केलेले व्याख्यान अभ्यासला असता, राज्याच्या मूलभूत

वैशिष्ट्य याबाबत स्पष्टता येते काही व्याख्याने राज्याच्या मूलभूत वैशिष्ट्ये याच्या व्याख्या येतच उल्लेख केल्याचे आढळते सदर व्याख्या यांच्या आधारे राज्य निर्माण होण्यासाठी खालील वैशिष्ट्यांची आवश्यकता आहे.

- १) राज्य निर्मितीला निश्चित असा भूप्रदेश असला पाहिजे.
- २) त्या भूप्रदेशावर कायम वस्ती करून राहणारा लोकसमूह पाहिजे.
- ३) त्या लोक समूहाची सामुदायिक इच्छा ज्याद्वारे व्यक्त होते आणि अमलात आणली जाते अशी सर्वोच्च सत्ता असले पाहिजे.
- ४) तो समुदाय बाह्यनियंत्रणापासून मुक्त असला पाहिजे.

गार्नर यांनी आपल्या व्याख्येत स्पष्ट केल्या प्रमाणे राज्याचे चार घटक पाडले आहेत.

लोकसंख्या, भूप्रदेश, शासनसंस्था, सार्वभौमत्व यापैकी एकही घटक कमी असेल तर राज्याची निर्मिती होऊ शकत नाही.

लोकसंख्या:

कोणत्या ही सामाजिक संस्थेचे निर्मितीसाठी लोकसंख्या अतिशय महत्वाची भूमिका पार पाडते. सामाजिक व मानवासमोरची यातून राज्य ही संकल्पना निर्माण झाली. माणूस समाजातच राज्याची निर्मिती होते. म्हणूनच लोकसंख्या ही राज्याची निर्मितीची मूलभूत गरज आहे. लोकसंख्येच्या अस्तित्वाशिवाय राज्य संकल्पनेला महत्त्व राहत नाही याचाच अर्थ की लोकसंख्या हा राज्याचा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. मानवाच्या सामाजिक जीवनाच्या गरजेतून राज्याची निर्मिती झाली. राज्याच्या व्याख्येत विशिष्ट भूप्रदेशावर कायमस्वरूपी वस्ती करून राहणारा लोकसमुदाय असा उल्लेख आढळतो. यावरून राज्याच्या अस्तित्वासाठी लोकसंख्या हा मूलभूत घटक मानला जातो. लोकसंख्या आवश्यक बाब असली तरीही किती असावी निश्चित नियम नाही, कारण जगामध्ये एका बाजूला चीन, भारत यासारख्या अतिविशाल लोकसंख्या असलेली राज्य आहेत, तर दुसऱ्या बाजूस मोन्याको सॅन मरिनो यासारख्या अगदी छोटी छोटी राज्य सुद्धा आहे. राज्याची लोकसंख्या किती असावी याबाब समाजशास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद आढळून येतात. आरिस्टाटल म्हणतो की, “लोकसंख्या स्वयंपूर्ण होणे इतकी मोठी आणि सुव्यवस्थित राज्यकारभार होणे इतकी लहान असावी.” राज्याच्या बाबतीत विचार करावयाची झाल्यास फक्त लोकसंख्या विषयी विचार करून चालत नाही तर लोकांच्या गुणवैशिष्ट्यांचा विचार करावा लागेल कारण लोकांच्या गुणवैशिष्ट्ये असून राज्याची बळकटी व दर्जा प्रतिष्ठा इत्यादी बाबीवरती त्याचा परिणाम होतो. नागरिक कर्तव्यदक्ष विचारी उद्योगी स्वाभिमान असतील तरच राज्य प्रगती करू शकते. लोकसंख्येचा राज्याचा आर्थिक आणि विकासावर फार मोठा प्रभाव पडतो राज्याची लोकसंख्या प्रदेशाच्या मानाने फारच कमी असेल तर काही प्रश्न राजासमोर उभे राहतात. उत्पादन नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा वापर इत्यादी व त्याचा परिणाम राज्याच्या विकासावर त्याचा परिणाम होतो. याउलट राज्याची

लोकसंख्या जास्तीत जास्त तर त्याचा विपरीत परिणाम राज्याच्या विकासात पडतो. राज्याला लोकांच्या नियंत्रणात ठेवणे अन्न, वस्त्र, निवारा शिक्षण इत्यादी आरोग्य इत्यादी सुख होईल पुरवण्यासाठी राज्याला जास्तीत जास्त शक्ती खर्च करावी लागते. बेकारी, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता, राहणीमान विपरीत परिणाम होतो म्हणून वरील विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, राज्याची लोकसंख्या फारच कमी असू नये तसेच जास्त असू नये राज्याची लोकसंख्या ही त्या प्रदेशातील उपलब्ध साधनसामग्री यांच्या समप्रमाणात असावी. अरिस्टोटल आणि रूसू म्हणतात त्याप्रमाणे राज्याला स्वयंपूर्ण बनवू शकेल इतकी लोकसंख्या असावी प्राचीन ग्रीक विचारवंतांनी नागरिकांच्या नैतिक गुणाच्या विकासावर अधिक भर दिला आहे.

भू-प्रदेशः

भूप्रदेश हा राज्याचा दुसरा महत्वाचा आवश्यक घटक आहे. राज्याचा अधिकार विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणाऱ्या लोकांवर चालत असतो. त्यामुळे राज्याला विशिष्ट भूप्रदेश आवश्यक मानला जातो भटकंती करणाऱ्या समाजास राज्य म्हणून मान्यता मिळू शकत नाही. आधुनिक काळात भूप्रदेश हा राज्याचा आवश्यक घटक म्हणून मान्यता मिळाला असला तरी पूर्वीच्या कालखंडात शास्त्रज्ञांनी भूप्रदेश या घटकांची आवश्यकता असते असे मानत नव्हते पण आज आधुनिक विचारवंतांमध्ये या मताला तेवढा पाठिंबा मिळत नाही कारण तात्त्विक व व्यावहारिकदृष्ट्या विशिष्ट भूप्रदेश हा एक आवश्यक घटक मानला जातो. भूप्रदेशाच्या आधारावरच लोकांमध्ये एकता परस्पर सहकार्य, बंधुभाव, राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होते ती राज्यासाठी आवश्यक बळकटी आणणारी बाब ठरते. पूर्वीच्या काळी लहान भूप्रदेश असावा असे प्रतिपादन केले तरी अलीकडे संरक्षण आर्थिक विकास व्यापारात वाढ होण्याच्या दृष्टीने मोठ्या क्षेत्रफळाचे राज्य निर्माण करण्याकडे कल असतो असे दिसून येते. फ्रेंचतत्त्वज्ञ यांनी भूप्रदेशाचा बाबतीत एक सूत्र दिले आहे. राज्याचा विस्तार राज्यकारभार व्यवस्थित कमी करता येणार नाही इतका मोठा नसावा आणि राज्य स्वयंपूर्ण होणार नाही इतका लहान नसावा भौगोलिक विस्तार, हवामान आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीचा राज्याच्या विकासावर फार मोठा प्रभाव पडतो. भौगोलिक परिस्थितीला राष्ट्रशक्ती एक घटक मानले जाते. राज्याचा भूप्रदेश लहान असेल तर ते राज्य संरक्षणाच्या दृष्टीने कुमकुवत बनते. मर्यादित भूप्रदेशात असेल तर ते राज्य आपल्या अत्यावश्यक गरजा पूर्ण करता येत नाहीत छोट्या राज्यांना आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मोठ्या राज्यावर अवलंबून राहायला लागते. मोठी राज्य परिस्थितीचा गैरफायदा घेताना दिसतात राज्याची भूमी सुपीक असेल हवामान पोषक असेल खनिज पदार्थ कोळसा, पेट्रोलियम पदार्थ लोखंड इत्यादी विविध विपुल प्रमाणात असेल तर राज्याचा भूप्रदेश छोटा असून देखील झपाट्याने प्रगती साधता येईल. अमेरिका, जर्मनी इत्यादी देशांचा प्रदेशातील खनिज पदार्थाने प्रगत देशांमध्ये समावेश होऊन शक्तिशाली राज्य बनले. पदार्थांच्या नैसर्गिक उपलब्धतेमुळे जागतिक पातळीवर वेगळे स्थान प्राप्त झाले आहे. भौगोलिक परिस्थितीचा राज्याची सैनिक शक्ती, उद्योग, व्यापार, व्यवसाय आणि मानवी स्वभाव व प्रवृत्ती यावरही प्रभाव पडतो. भूप्रदेश, नैसर्गिक सीमा या संरक्षणाच्या दृष्टीने राज्याला महत्वाच्या ठरतात. भौगोलिक परिस्थिती हवामान याचा परिणाम राज्याच्या प्रमुख व्यवसाय वरती पडतो. आधुनिक काळात वैज्ञानिक प्रगती वाहतुकीची दळणवळण साधने परस्पर सहकार्य आंतरराष्ट्रीय राजकारण

इत्यादी गोष्ट भूप्रदेश या तत्वाला अधिक महत्त्व राहिलेली दिसत नाही. राज्याच्या भूप्रदेशात शेतीयोग्य व इतर जमीन, पर्वत, नद्या, जलाशय, हवामान, भूगर्भातील खनिज, प्रदेशावर अवकाश व प्रदेशाला लागून असणारा समुद्राचा पाच ते पंधरा किलोमीटरचा पर्यंतचा किनारा इत्यादी समावेश होतो.

शासनसंस्था:

शासनसंस्था हा राज्याचा तिसरा महत्त्वाचा घटक आहे. शासनसंस्था हा घटक असल्याशिवाय राज्य अस्तित्वात येऊ शकत नाही. लोकसंख्या हा राज्याचा व्यक्तिगत महत्त्वाचा मुलभूत पाया आहे. भूप्रदेश हा राज्याचा भौतिक मुलभूत पाया तर शासनसंस्था हा राज्याचा संघटनात्मक मूलभूत पाया मानला जातो. एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशात कायम वास्तव्य करणाऱ्या लोक समुदायास तोपर्यंत राज्याचे स्थान देता येत नाही. जोपर्यंत लोक समुदायाचा राजकीयदृष्ट्या सुसंघटित होत नाही म्हणजे राज्य निर्माण होण्यासाठी एखाद्या संघटनेची गरज असते. ती गरज शासनसंस्था आणि संघटना पूर्ण करते. राज्य हि अमूर्त संकल्पना मांडली जाते व शासनसंस्था आहे. त्याचे मूर्त स्वरूप मानले जाते. राज्याने संकलित केलेली उद्दिष्टे, शासनसंस्था पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत असते. अभिव्यक्ती करण्याचे व त्यांना मूर्त स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे कार्य शासनसंस्थेकडून पार पाडले जाते. राज्याचा संबंध शासन संस्थेच्या माध्यमातून जनतेशी येतो म्हणजेच शासनसंस्था हे राज्याचे व्यावहारिक प्रारूप आहे. शासनसंस्था आहे राज्याचे असे माध्यम आहे की, ज्याद्वारे राज्याचे देश यथार्थ सामान्यतः धोरणे आणि सामान्य हिताची पूर्तता केली जाते. कोणत्याही समाजाच्या सामान्य गरजा असतात. संरक्षण अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था आणि समाजाच्या बाहेरील जगाशी संबंध ह्या त्या गरजा होय. त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्याचे अस्तित्व असते पण या गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्याचे हे कार्य शासनसंस्था करते. संरक्षणासाठी सैन्याची उभारणी अंतर्गत शांतता आणि सुव्यवस्था यासाठी दडपशाहीचा वापर आणि बाह्य जगाशी संबंध ठेवण्यासाठी विदेशनीतिचे संचालन शासनसंस्था करीत असत ते कार्य पार पाडण्यासाठी शासनसंस्थेचे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ हे तीन विभाग असतात. कायदेमंडळ कायद्याची निर्मिती करते, कार्यकारी केंद्र कायदा व सामान्यतः धोरणाची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य करते, न्याय मंडळ न्याय देण्याचे कार्य करते. राज्यातील नागरिक प्रत्यक्षात राज्यकारभारात पूर्ण सक्रिय होऊ शकत नाही म्हणून राज्यकारभाराची जबाबदारी शासन संस्थावर असते. नवीन कायदे निर्माण करणे जुने कायदे रद्द करणे व हे प्रमुख कार्य शासन संस्थेचे करावे लागतात. शासन संस्थेचे निरनिराळे प्रकार असतात. उदाहरणार्थ, लोकशाही शासन व्यवस्था, हुकूमशाही शासन व्यवस्था, संसदीय शासन पद्धती अध्यक्षीय शासन पद्धती संघीय शासन राजेशाही इत्यादी शासन व्यवस्थेचे प्रकार पडतात.

सार्वभौमत्व:

सार्वभौमत्व किंवा सार्वभौम सत्ता हा राज्याचा सर्वात महत्त्वाचा आवश्यक घटक होय. सार्वभौमत्व असल्याशिवाय राज्य अस्तित्वात येऊ शकत नाही. एखाद्या सामाजिक समूह संघटने राजकीय जगत असेल पण

तो एकाद्या अन्य सामाजिक समूहाच्या नियंत्रणाखाली असेल तर त्याला राज्य संबंध येत नाही. सार्वभौमत्वाचा संबंध हा राज्याच्या अंतर्गत सार्वभौमत्व व बाह्य सार्वभौमत्व यांच्याशी येत असतो. म्हणजेच अंतर्गत स्वातंत्र्य व बाह्य स्वातंत्र्य या संकल्पना इथे अभिप्रेत आहेत. सार्वभौमत्व हा राज्याचा आत्मा आहे. राज्याला सार्वभौमत्व प्राप्त झाल्यामुळे राज्यसंस्था समाजातील इतर संस्थेपासून वेगळी व अधिकाऱ्याने श्रेष्ठ संस्था म्हणून अस्तित्वात आले आहे. सर्वश्रेष्ठ व अंतिम निर्णय घेण्याची क्षमता प्राप्त होणाऱ्या सामाजिक संस्थेत समाजातील अन्य संस्थेच्या तुलनेने श्रेष्ठ मानले जाते. हे श्रेष्ठत्व सार्वभौमत्वामुळे राज्यात प्राप्त झाले आहे. सार्वभौमत्व यामुळे इतर सर्व संस्थांना राज्याच्या अधीन राहून कार्य करावे लागते. अशा रीतीने सार्वभौम सत्ता हा राज्याचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण गुण आहे. सत्ता हा राज्याचा आत्मा आहे जो पर्यंत सार्वभौम सत्ता असते तोपर्यंत राज्य अस्तित्वात असते, सार्वभौम सत्ता नष्ट झाली की राज्यही नष्ट होते. बोंदो यांच्या मतानुसार, सार्वभौम सत्ता नागरिक आणि प्रजा यांच्यावर चालणारी ही सर्वोच्च सत्ता आहे. जिच्यावर कायद्याची कोणतीही बंधने नसतात. जेलीने यांच्या मते, सार्वभौम सत्ता राज्याच्या असा गुन्हा आहे की, ज्याच्यामुळे राज्य स्वतःच्या व्यतिरिक्त दुसऱ्याची इच्छा किंवा कोणत्याही बाह्य सत्तेच्या आदेशाने मर्यादित झालेली नसते या व्याख्येवरून सार्वभौमत्वाचे दोन महत्त्वाचे गुण स्पष्ट होतात. एक सार्वभौमत्व निरंकुश असते व दुसरा म्हणजे सार्वभौमत्व हे आमर्यादित असते. सार्वभौमत्वाचे दोन लक्षणे दिसून येतात.

१. अंतर्गत सार्वभौमत्व:

अंतर्गत सार्वभौमत्व म्हणजे राज्य आपल्या भौगोलिक सीमांच्या आज सर्वोच्च किंवा सर्वश्रेष्ठ असते. राज्यांतर्गत अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व संस्था व संघटना व्यक्ती यांच्यावर राज्याचे नियंत्रण प्रस्थापित झालेले असते. राज्याचे कायदे म्हणजेच राज्याच्या आज्ञा होत राज्यातील सर्वांना राज्याच्या आज्ञांचे पालन करावे लागते. या आज्ञांनाच भंग करणाऱ्या व्यक्तीस किंवा संस्थेत शिक्षा करण्याचा अधिकार राज्य संस्थेस प्राप्त होतो.

२. बाह्य सार्वभौमत्व:

बाह्य क्षेत्रात राज्य पूर्णता स्वातंत्र्य असते बाह्य सत्तेचे नियंत्रण राज्यावर नसते. आपली विदेश नीति, युद्ध, तह, शांतता, तटस्थता इत्यादी गोष्टी संबंधी राज्य स्वतः निर्णय घेते आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सर्व राज्यांचा दर्जा समान असतो. एक राज्य दुसऱ्या राज्यात आदेश देऊ शकत नाही किंवा दुसऱ्या राज्याच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करू शकत नाही. सार्वभौम सत्तेसंबंधीच्या समस्या सरळ युद्धांना जन्म देतात. लास्कीच्या मते, आधुनिक राज्य प्रभुत्व संपन्न आसते त्यामुळे इतर राज्यात समोर ते स्वतंत्र असते राज्य आपली इच्छा अशा रीतीने अभिव्यक्त करते की कोणत्याही बाह्य सत्तेचा प्रभाव त्याच्यावर पडत नाही.

सारांश: राज्य या शब्दात विशिष्ट भूप्रदेश त्यात तर होणार लोक त्यांचे नियमन करणारे शासनसंस्था आणि सार्वभौमत्व याचा समावेश होतो.

२.२.३ नागरी समाजाचा अर्थ आणि स्वरूप:

‘सिव्हिल’ सोसायटीसाठी इंग्रजीत ‘सिव्हिल’ किंवा ‘सोसायटी’ असा शब्द वापरला जातो. नागरी म्हणजे नागरी. इतर अर्थ नागरिक, नागरी बाबी, सभ्य आणि सहकारी व्यक्ती, जबाबदार आणि सुसंस्कृत व्यक्ती यांच्याशी संबंधित आहेत. समाज म्हणजे समाज खरे तर नागरी समाज हा सुसंस्कृत, जागरूक आणि जबाबदार व्यक्तींचा समूह आहे. या अर्थाने ते राज्यापेक्षा वेगळे आहे, कारण राज्यात संपूर्ण संघटित आणि असंघटित क्षेत्र समाविष्ट आहे, तर सुसंस्कृत समाजात केवळ संघटित क्षेत्र समाविष्ट आहे. निरुत्तर, चोर, हल्लेखोर असे सर्व प्रकारचे लोक राज्यांतर्गत येतात, तर सुसंस्कृत समाजात केवळ जबाबदार आणि योग्य कायदेशीर काम करणारे लोक येतात. यामागे राज्याची मुख्य भूमिका नागरी समाजाचीच आहे.

नागरी समाजाची व्याख्या:-

१) एस.के दास- सिव्हिल सोसायटी म्हणजे संघटित समाजावर राज्य चालते.

२) जेफ्री अलेक्झांडर - सिव्हिल सोसायटी ही एक सर्वसमावेशक छत्रीसारखी संकल्पना आहे जी राज्याबाहेर असलेल्या अनेक संस्थांच्या छायेखाली आहे. नागरी समाजाची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत:

३) नीरजा गोपाल जयल - भारतातील नागरी समाज हा संघटित गटाच्या अर्थाने नव्हे तर राज्याविरुद्ध विकसित झालेला मानला जातो.

१. हे संघटित समाज दाखवते, २. हे गैर-राज्य संस्थांना संदर्भित करते, ३. त्यात भाग समाविष्ट आहे, ४. यामध्ये राज्य आणि कुटुंब यांच्यातील गट येतात. म्हणजेच नागरी समाज हा राजकीय आणि नैसर्गिक समाज यांच्यातील समाज आहे, ५. हा विचार मुक्त समाज आहे, ६. म्हणूनच हा पुरोगामी समाज आहे, ७. त्यामुळे राजकीय-प्रशासकीय बाबींमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतो, ८. त्यामुळे सत्तेच्या निरंकुशतेला आळा बसतो, ९. तो बौद्धिकदृष्ट्या प्रगत आहे, १०. त्यामुळे जनमत तयार होते, ११. हे राज्य नियंत्रण कमी करण्यासाठी बहु-संस्थाकरण (एकाधिक संस्थांची निर्मिती) करण्यास अनुकूल आहे, १२. हे दडपशाहीच्या विरोधात स्वयंसेवीपणाचे समर्थक आहे, १३. त्यामुळे ही नैतिक आणि मूल्यावर आधारित व्यवस्था आहे.

नागरी समाजाची भूमिका:

नागरी किंवा सुसंस्कृत समाज ही संकल्पना उत्तर आधुनिक युगातील लोकप्रिय संकल्पना आहे. राज्य आणि नागरिकाची पारंपारिक धारणा कोलमडली आहे आणि दोघांमध्ये व्यापक भेद निर्माण झाला आहे.

पहिले राजकीय तत्वज्ञानी जी.एफ. हेगेल यांनी राज्यातून नागरी समाजाची संकल्पना मांडली. नंतर कार्ल मार्क्स, फ्रेडरिक एंगल्स यांसारख्या साम्यवादी विचारवंतांनी नागरी समाजाची संकल्पना पुढे नेली. विसाव्या शतकात अँटोनियो ग्राम्सी यांनी या संकल्पनेचे विस्तृत विश्लेषण मांडले.

खरं तर, आधुनिक समाजात तीन मुख्य क्षेत्रे आहेत:

१. सरकार २. बाजार आणि ३. नागरी समाज

तिसरे क्षेत्र म्हणजे नागरी किंवा नागरी समाज पहिल्या दोन क्षेत्रांवर लोकशाही जागरूकतेने नियंत्रण ठेवते.

देशाच्या विकासात आणि कल्याणात नागरी समाजाची भूमिका महत्त्वाची असते. त्याची उपस्थिती अस्तित्वावर नियंत्रण ठेवते आणि त्याची सक्रियता अस्तित्वाला लोकाभिमुख दिशा देते.

नागरी समाजाच्या भूमिकेचे पैलू पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. समानतेवर आधारित सार्वजनिक कल्याणाचा प्रचार करणे.
२. यासाठी आर्थिक-सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या-समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे.
३. प्रशासनात लोकसहभाग विकसित करणे.
४. सरकारी योजना आणि सार्वजनिक समस्यांची माहिती जनतेला सरकारपर्यंत पोहोचवणे.
५. प्रशासकीय यंत्रणेवर सामुदायिक जबाबदारीची प्रणाली लागू करा. त्यामुळे प्रशासनातील हुकूमशाही आणि भ्रष्टाचाराला आळा बसला असता.
६. प्रशासन लाभार्थीभिमुख बनवा. त्यांच्याद्वारे प्रशासनाचे लक्ष्य गट निश्चित करणे सोपे होते.
७. ते स्थानिक विकासासाठी स्थानिक संसाधनांचे शोषण सुनिश्चित करण्यात मदत करतात. यातून समाजाच्या स्वावलंबनाचा विकास होतो.
८. ते स्थानिक सरकारला सक्षम करतात. त्यांचे पूरक म्हणून काम करा.
९. ते स्थानिक पातळीवर सार्वजनिक चौकीदार आहेत.
१०. ते लोकांमध्ये राजकीय-प्रशासकीय चेतना निर्माण करतात.
११. ते लोकांच्या मागण्यांचे आयोजन करतात.
१२. ते परस्पर मदतीद्वारे स्वावलंबी तत्त्वाचे समर्थन करतात.
१३. प्रा. राजकृष्णाच्या मते, ते गरिबांचे दुःखदूर करण्यात आणि ग्रामीण गरिबांच्या संपर्कात राहण्यात अधिक चांगले आहेत. तसेच त्यांची कार्यपद्धती सरकारच्या तुलनेत लवचिक आहे.

नागरी समाज हा सरकारचा विरोधक नसून ती पूरक व्यवस्था आहे. नागरी समाज असा उल्लेख सर्वप्रथम कोणी केला तर तो सिसिरोने केला आणि हेगेल यांनी ही संकल्पना लोकप्रिय केली. खऱ्या अर्थाने नागरी समाजाचा विकास विसाव्या शतकात झाल्याचे दिसून येते. नागरी समाज म्हणजे असा समाज जो स्वतंत्र

नागरिकांनी बनलेला असतो, आणि नागरिकांना कायदेशीर अधिकार प्राप्त झालेला असतो. परंतु नागरी समाजामध्ये विवेकी विचार आला प्राधान्याने महत्त्व दिले जाते. परंतु ज्याप्रमाणे विचार प्रणाली असेल त्याप्रमाणे नागरी समाजाचा अशी देखील बदलत जातो. नागरी समाजाची कल्पना अलीकडे मोठ्या प्रमाणावर विकसित करतानाचे दिसून येते. नागरी समाज ही कल्पना ग्रीक तत्त्वज्ञ यांनी मांडलेल्या राज्यायासंबंधीच्या विचारांमध्ये दिसते. कारण अरिस्टोटल असे म्हणतो की, माणूस हा समाजशील तसेच राजकीय प्राणी आहे म्हणून माणूस समाजाशिवाय एकटा राहू शकत नाही. तो समाजात राहूनच एकमेकांच्या सहकार्याने आपल्या जीवनाची पूर्ती करू शकतो. त्याच बरोबर राज्यांमध्ये मानवाच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी निरनिराळे समुदाय अस्तित्वात येतात आणि आपले उद्देश साध्य करत असतात. हे समुदाय राज्यातच शक्य असतात त्याशिवाय त्यांना आपला उद्देश पूर्ण करणे शक्य नसते. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची राज्य हे साधन असून मानवाच्या सर्वांगीण विकास हे राज्याचे ध्येय असते. त्यामुळे तर राज्य ही एक सर्वोच्च संस्था आहे. राज्य म्हणजे कुटुंब आणि खेडी यांचा समुदाय या समुदायात सुखी व स्वयंपूर्ण जीवन जगता येते, अशी अरिस्टोटल यांची भूमिका होती. म्हणून तो राज्याला प्रथम, तर व्यक्तीला दुय्यम महत्त्व देतो, परंतु तो जो राजकीय अधिकाराबद्दल सांगतो, त्यामध्ये फक्त पुरुषांना तो अभिप्रेत धरतो त्यामध्ये स्त्रीया व गुलाम यांना समावेश करत नाही. अशाप्रकारे नागरी समाजाचा विचार करता अरिस्टोटलने मर्यादित स्वरूपात विवेचन केले आहे. रोमन साम्राज्य मध्ये सीसेरो यांनी असे म्हटले की, राज्य ही जनतेची सामूहिक इच्छा आहे. जनता म्हणजे केवळ एकत्र राहणारा जमाव अथवा समुदाय नव्हे, तर परस्परांना साहाय्य करण्याच्या भावनेने आणि विनिमय व परस्परांचे अधिकार यासंबंधी विशिष्ट सहमती दर्शवून संघटित होणाऱ्या लोकांना जनता असे म्हटले पाहिजे, कारण जनता केवळ भीतीमुळे किंवा दुर्बलतेमुळे संघटित होत नाही. समाजामध्ये राहतो हे मानव आणि निसर्ग प्रवृत्ती आहे. अशाप्रकारे नागरी समाजाचा उल्लेख सर्वप्रथम सीसेरोने केल्याचे दिसून येते. आधुनिक काळामध्ये नागरी समाजाची संकल्पना विकसित झाली आहे. नव्या नागरी समाज संकल्पनेत व्यक्तीला समाजात राहून आपले हित साधणारा घटक मानण्यात आले. तसेच व्यक्तीही समाजशील आहे, असा विचार उदयास आला. त्याचबरोबर जगामध्ये स्वातंत्र्य, समता आणि कायद्याचे राज्य आधारावरती राजसत्तेला आव्हान देण्यास सुरुवात झाली. त्यातून समाजामध्ये विविध खुल्या आणि भूमिगत चळवळ निर्माण झाल्या आहेत. ससूचनांची नवी माध्यमे तसेच वृत्तपत्रे आणि ग्रंथ जन्मत तयार करण्यास हातभार लावला आणि या चळवळी राज्यसंस्थेचे विरुद्ध असंतोष व्यक्त करू लागले या गोष्टींना नागरी समाजाची प्रथम अवस्था असे म्हणता येईल. नागरी समाज हा स्वतंत्र असला पाहिजे त्यासाठी व्यक्तीला स्वातंत्र्य असले पाहिजे व्यक्ती स्वातंत्र्यासाठी खाजगी मालमत्तेचा अधिकार असला पाहिजे. हेगेलने नागरी समाजाची कल्पना विस्ताराने मांडली एवढेच नव्हे तर ती लोकप्रिय केली आहे. हेगेलची नागरी समाजाची कल्पना उदारमतवादी विचाराप्रमाणे व्यक्तीला स्वायत्त अस्तित्व आणि व्यक्तीचे हक्क आणि स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी नाही, तर हि ती राज्याला सर्वोच्च मानणारी आहे. हेगेलने १९२१ साली “द फिलोसोफी ऑफ राईट” या ग्रंथात नागरी समाजाची कल्पना आभारी आहे. हेगेलच्या मते, आधुनिक राज्य हे कुटुंब, नागरी समाज आणि राज्य या तीन संस्थांमध्ये विभागलेले असून ते वेगवेगळ्या तत्त्वावर आधारलेले आहेत. कुटुंब हे प्रेमाच्या व सुखाच्या आधारावर असून हेगेल त्याला वाद म्हणतो. नागरी

समाज म्हणजे कुटुंबाचा प्रतिवाद आहे. कुटुंबात त्यागाची भावना असते व समाजात स्पर्धा व संघर्ष असतो. समाजात प्रत्येक व्यक्ति आपला स्वार्थ पाहतो. त्यामुळे त्यातून संघर्ष निर्माण होतो म्हणून तो संघर्ष निवारण्यासाठी परस्पर प्रेमाची आवश्यकता वाढू लागते. या परस्पर प्रेमातून राज्याची निर्मिती होते. कुटुंब व समाज यांच्या समन्वयातून राज्याची निर्मिती झाली आहे. राज्याला हेगेलने सर्वोच्च स्थान दिले आहे. हेगेलच्या मते, नागरी समाजाच्या, न्याय प्रशासन, व पोलीस यांचा राज्याशी घनिष्ठ संबंध असतो. नागरी समाज यावर आधारलेला असतो. कारण नागरी समाज म्हणजे राज्याचे असे स्वरूप आहे की, ज्यामध्ये समाजाला स्वतंत्र व्यक्तीचा समूह मानले जाते, त्यामुळे तेथे व्यक्तीला प्राप्त झालेल्या स्वातंत्र्य हे अपूर्ण आणि आवश्यक असते. संपूर्ण स्वातंत्र्यासाठी समूहात एकता असणे आवश्यक आहे. नागरी समाजातील व्यक्तीला मिळणारे स्वातंत्र्य केवळ औपचारिक आणि तो पोकळ आहे. हेगेलच्या मध्ये नागरी समाजात व्यक्तीला स्वातंत्र्य असून आणि व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचा आदर करणे हीच त्याची मर्यादा आहे. नागरी समाजात निर्माण झालेल्या समस्येचे निराकरण करण्याचे कार्य राज्याच्या आहे. हेगेलच्या मते, राज्यसंस्था सर्व प्रकारच्या अंतर विरोधाचे आणि समस्येचे निराकरण करते.

हेगेलने मांडलेल्या नागरी समाजाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे:

- १) नागरी समाज हा वैश्विक कुटुंब आहे, कारण प्रत्येक व्यक्तीचे स्वातंत्र्य इतर व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर अवलंबून आहे.
- २) नागरी समाजामध्ये जगण्याच्या गरजा वर आधारित संस्था निर्माण झालेल्या आहेत ज्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी कार्य करतात.
- ३) नागरी समाजात व्यक्ती स्वहितासाठी कार्य करत नसून राज्याच्या विकासासाठी कार्यकर्ते अशा प्रकाराने हेगेल नागरी समाजाला महत्त्व न देता राज्याला महत्त्व दिले आहे. सेबाइनच्या शब्दात, हेगेलचे राज्य हे उपयुक्ततावादी संस्था नसून, सार्वजनिक सेवा देण्याची, कायद्याच्या अंमलबजावणीची आणि आर्थिक व औद्योगिक हितसंबंध जोपासण्याचे कार्य स्वराज्य संस्था पारपाडते. नागरी समाज निरीक्षण आणि नैतिक आयुष्यासाठी राज्यावर अवलंबून राहतो. राज्य आपल्या नैतिक उद्देशाच्या पूर्तीच्या साधनासाठी नागरी समाजावर अवलंबून असते. राज्य व नागरी समाज एकमेकावर अवलंबून असले तरी एक दुसऱ्यापासून ते भिन्न आहेत. राज्य साधन नसून साध्य आहे, म्हणजे हेगेलच्या मांडणीनुसार नागरी समाजाची निर्मिती राज्याची उच्च नैतिक उद्दिष्टे आणि ती साध्य करण्यासाठी झालेली असते. उदारमतवादी विचारवंतांनी नागरी समाजाला महत्त्व दिले तर हेगेल राज्यसंस्थेला महत्त्व दिले.

नागरी समाजाविषयी मार्क्सचे विचार:

हेगेल प्रमाणेच मार्क्सने ही राज्य आणि नागरी समाजाच्या संदर्भात मांडणी केली आहे, कारण मार्क्सच्या मते, राज्य हे नागरी समाजापेक्षा श्रेष्ठ असू शकत नाही, तसेच राज्य हे नागरी समाजातील हीच

संबंधापासून तथ्य स्वतंत्र राहू शकत नाही. तसेच राज्य हे नागरी समाजातील अंतर विरोध किंवा वर्गरचना हे राज्यसंस्थेवर प्रतिबिंबित आहे. मार्क्सच्या मते, भांडवलशाही समाजव्यवस्था, राज्यसंस्था ही भांडवलदारांच्या हातातील बाहुले आहे. तर एंजल्स यांच्या मते, भांडवलदारांना राज्यसंस्था प्राधान्य देऊन कामगारांचे शोषण करते. राज्य म्हणजे एका वर्गाचे दुसऱ्या वर्गात शोषण करणारे यंत्र असल्यामुळे नागरी समाजामध्ये विषमता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे राज्य संस्थेद्वारे अंतर्विरोध दुर होतील आणि माणसाला आपले स्वातंत्र्य प्राप्त करता येईल असे म्हणणे चुकीचे आहे. नागरी समाज आणि राज्यसंस्था यांच्यातील द्वैत नष्ट होण्यासाठी नागरी समाजाला बळ देऊन उपयोगाचे नाही, कारण त्यामधून वर्गीय विषमताच वाढेल. तसेच राज्यसंस्थेला बळ देऊन चालणार नाही, कारण राज्यसंस्थेची सत्ता जास्त दूर होईल म्हणून जोपर्यंत राज्यसंस्था राहिल तोपर्यंत समाजामध्ये कधीही शांतता प्रस्थापित होणार नाही. व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळणार नाही त्यामुळे समाजातील खाजगी संबंध नष्ट केले पाहिजे. वर्गाचा नाश केला पाहिजे तेव्हा राज्यसंस्था नावाच्या परोपजीवी संस्थेची आवश्यकता राहणार नाही जर समाजात वर्ग नसतील तर राज्यसंस्था नसेल तर खऱ्या अर्थाने नागरिकांना स्वातंत्र्य मिळेल.

नागरी समाजाविषयी ग्रामसीचे मत:

विसाव्या शतकामध्ये आँटीनोग्रामसीने नागरी समाजाच्या संकल्पनेला भरीव योगदान दिले. मार्क्स ने राज्यसंस्था ही भांडवलदार वर्गाच्या हातातील हत्यार आहे आणि या हत्यारांच्या सहाय्याने तो वर्ग समाजाचे शोषण करत असते असे मत मांडले, तर ग्रामसीने नागरी समाज व राज्यसंस्था याचे स्वरूप परस्परसंबंध याची मांडणी केली आहे. त्यात राज्य संस्थेबरोबर नागरी समाजाला महत्त्वाचे स्थान दिले. त्यांच्या मते, समाजात वर्गीय संघर्ष हा एकमेव संघर्ष नसून भाषा-संस्कृती, राष्ट्र, लिंगभाव, श्रेष्ठत्व, शहर व ग्रामीण भाग इत्यादी घटकांच्या आधारावर ती संघर्ष निर्माण होतात. त्यात भांडवलदार वर्ग प्रभावी असतो, त्यामुळे भांडवलदार आणि इतर संघटना यांच्यामध्ये वर्चस्वासाठी संघर्ष चालू असतो. नागरी समाजात वेगवेगळे वर्ग, गट, संघटना यांच्यात परस्परसंबंध भीषण स्वरूपाच्या असतात. या संघटना राज्यसंस्थेच्या विरोधात संघर्ष करतात. ग्रामस्थांच्या मते, राज्यसंस्थेची शासन यंत्रणा, सेना, पोलिस, नोकरशाही, तुरुंग, न्यायालय या सर्वदमन करणाऱ्या यंत्रणांचा समावेश होतो परंतु ज्या संस्था त्याबरोबर भांडवल विकासाला मदत करते आणि सत्ताधारी भांडवलशाही वर्ग हा शोषित बहुजन समाजाकडून आपल्या सत्तेला अधिक मान्यता प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न करतो. ग्रामसिने राजकारणामध्ये सुवश क्रांती, परिस्थितीचे युद्ध व चळवळीचे युद्ध या संकल्पना वापरल्या आहेत. सुवश क्रांती भांडवलशाही वर्चस्ववादी शक्तींना बळकट करते, आणि त्याचा वापर करून भांडवलदार आपले वर्चस्व टिकवण्याचा प्रयत्न करतात. परिस्थितीचे युद्ध याचा अर्थ क्रांतिकारक शक्तीने आपल्या जागी राहून संघर्ष करणे व आपली शक्ती संघटित करणे व वाढवणे. हा संघर्ष दीर्घकाळ चालणारा संघर्ष आहे. तर चळवळीचे युद्ध हे त्वरित चढाई करून विजय मिळवण्यासाठी संघर्ष आहे. पश्चिम युरोपातील क्रांतिकारक बदल घडवून आणण्यासाठी आधी नागरी समाजात मूलभूत बदल करून आणावा लागला आणि भांडवलशाहीच्या बाजूने झुकलेल्या सामाजिक शक्तींना समाजाच्या बाजूने झुकावे लागले. त्यासाठी साम्यवाद आणणे आवश्यक असून ग्रामसिने

साम्यवादाकडे जाण्यासाठी क्रांतिकारक टप्प्याचा विचार केला. प्रथम लोकशाही क्रांतीनंतर समाजवादी क्रांती आणि शेवटी साम्यवादी क्रांती असे टप्पे आहेत. या प्रक्रियेमध्ये राज्यसंस्था विरून जाईल. नागरी समाजात बदल होईल आणि अनुशासन आवर्ती आधारित सय्यद स्वयंशासित राज्यविहीन समाज निर्माण होईल. अशाप्रकारे नागरी समाज प्रस्थापित करण्याबाबतचे विवेचक ग्रामसिने केले आहे.

२.२.४ सारांश:

समाजशास्त्र एक सामाजिक विज्ञान आहे. समाजशास्त्र समजून घेत असताना सदरच्या प्रकरणांमध्ये आपण सत्तेचा अर्थ आणि स्वरूप, राज्याचा अर्थ आणि स्वरूप, त्याचबरोबर नागरी समाजाचा अर्थ आणि स्वरूप या विषयी माहितीयाचे माहितीचे विश्लेषण केले आहे. मानवी प्रगतीसाठी राज्याची भूमिका, त्याचबरोबर सत्तेचे महत्त्व आणि नागरी समाजाची संकल्पना समजून घेणे किती महत्त्वाचे आहे. याचे विवेचन प्रस्तुत प्रकरणामध्ये केलेले आहे. त्याचबरोबर विचारवंतांनी दिलेल्या व्याख्या आणि सिद्धांत याचाही आढावा आपण घेतला आहे. राजकीय समाजशास्त्र समजून घेत असताना या सिद्धांतांचे आणि संकल्पना चे महत्त्व विस्तारितपणे मांडले आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न:

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) लॉस्कीच्या राज्याविषयीचे मत सांगा.
- २) सत्तेला सामाजिक संबंधाचे अंग कोणी मानले आहे?
- ३) कायदाधिष्ठीत सत्तेला काय म्हटले जाते?
- ४) कार्ल मार्क्सने राजशक्तीवर आधारित कोणते विधान केले आहे?
- ५) गार्नरने राज्यनिर्मितीचे चार कोणते घटक पाडले आहेत?
- ६) शासनसंस्थेचे तीन महत्त्वाचे विभाग कोणते?
- ७) सिव्हिल सोसायटीबाबत जे. मिल अलेक्झांडर यांची व्याख्या सांगा.
- ८) मार्क्सचे नागरी समाजबाबतचे विधान सांगा.
- ९) द फिलोसोफी ऑफ राईट हा ग्रंथ कोणाचा?

२.३ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे:

- १) लास्कीच्या
- २) मॅक्स वेबर
- ३) कायदाधिष्ठीत

- ४) कार्ल मार्क्स
- ५) गार्नर
- ६) कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ
- ७) जे. फ्री. अलेक्झांडर
- ८) मार्क्स
- ९) हेगेल

२.४ सरावासाठी प्रश्न :

अ) वस्तुनिष्ठ प्रश्न.

- १) सत्तेचा अर्थ सांगून व्याख्या लिहा.
- २) राज्याचा अर्थ सांगून संक्षिप्त विश्लेषण करा.
- ३) नागरी समाजाची चर्चा करा.
- ४) नागरी समाजाच्या स्वरूपाचे विवेचन करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न.

- १) राज्याचा अर्थ
- २) राज्याचे स्वरूप
- ३) सत्तेचा अर्थ
- ४) सत्ता म्हणजे काय?
- ५) नागरी समाज अर्थ

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

- १) सत्तेचा अर्थ आणि स्वरूप याची चर्चा करा.
- २) राज्याचा अर्थ आणि स्वरूप स्पष्ट करा.
- ३) नागरी समाजाचा अर्थ आणि स्वरूप स्पष्ट करा.

२.५ अधिक वाचनासाठी पुस्तके:

- १) Bendix, R. and S.M. Lipset. class, status and power .London RKP ,1966.
- २) Bharva, R. Secularism and its critics New Delhi.1999.

- ३) Desai, -.R. State and Society in India Essay in dissent. Bombay: popular publication, 2000.
- ४) Berth, H. H. and C.W.Mills (End). From Max Weber : Essay in sociology.London:RKP,1948.
- ५) mills, C.W. The Power Elite.NY: OUP, 2000.
- ६) Kolhi,-The State and poverty in India: The politics of reform.cambridge: Cambridge University p. 1999.

